

Tocs de campanes – Curset d'introducció

A càrrec del Dr. Francesc LLOP i BAYO - Castelló de la Plana (abril – maig 2023)

Les campanes de Castelló de la Plana a Internet

<http://campaners.com/php/poblacio.php?numer=288>

Les campanes de Castelló de la Plana a Internet.....	1
Vídeos presentats en el curset.....	2
Campanes i campaners a la Comunitat Valenciana: un fet cultural en procés de recuperació.....	3
La desaparició d'un patrimoni en nom del progrés.....	4
Estat actual de les campanes en la Comunitat Valenciana.....	4
El Campanar de la Vila de Castelló de la Plana.....	6
El Fadri?.....	6
La titularitat del Campanar.....	6
Les campanes antigues del Campanar.....	7
El nom de les campanes.....	9
La construcció de la campana.....	10
Importància del metall en la construcció de la campana.....	10
Importància de la fosa en la sonoritat de la campana.....	10
Importància de la construcció en la sonoritat de la campana.....	10
La campana: introducció musical.....	10
La campana com objecte musical.....	11
El pes de les campanes.....	12
Grandària i nota de la campana.....	13
Les instal·lacions com instrument musical.....	14
La truja.....	14
El batall.....	15
El moviment de les campanes.....	16
El campanar.....	16
Els tocs, les instal·lacions i les campanes.....	18
Campanes com a ritme, campanes com a melodia.....	18
Introducció a la litúrgia.....	20
Cicle anual lunar: la Pasqua.....	21
Inici de cicles.....	21
Cicle anual solar: Nadal.....	22
Vetus ordo, Novus ordo.....	22
Categories dels dies antics i dels nous.....	23
Colors dels ornaments.....	24
Any litúrgic vell, anys litúrgics nous.....	24
Els tocs de campanes en el món.....	25
Les campanes i l'Islam.....	25
Les campanes orientals: Xina, Índia... i el budisme.....	25
Campanes i cristianisme.....	26
Tòpics en torn a les campanes.....	26
Els tocs de campanes europeus.....	27
Els campaners d'Utrecht.....	27
Els campaners de Saint-Tugen.....	27
Els tocs de l'Església Anglicana.....	28
Les campanes ortodoxes.....	29
Campanes suïsses i italianes.....	29
Els carillons.....	29
La campana percutida: introducció a les tècniques de toc.....	31
El repic.....	31
El vol o revolteig.....	33
Tècniques de conservació.....	37
Els tocs de campanes a la Península Ibèrica.....	39
La distribució <i> dels tocs</i>	39
Castilla y León – <i> la molinera</i> i <i> les campanas romanas</i>	40

Tocs de campanes – Curset d'introducció

Navarra i Euskadi: més campanes romanes.....	40
Castilla la Mancha.....	41
Galícia.....	41
Catalunya i Illes Balears.....	41
Aragón.....	42
Andalucía - Murcia.....	43
Comunitat Valenciana.....	44
Reflexió <i>final</i>	45
Les campanes: tocs en la societat tradicional.....	46
Els rellotges: el temps civil.....	46
Tocs religiosos i tocs civils.....	46
Els quadrants o rellotges de sol.....	47
Els rellotges històrics i el temps oficial.....	47
Conservació de rellotges.....	48
Temps, espai i comunitat.....	49
Temps diari: un cicle que a vegades dura vint-i-quatre hores.....	49
Temps anual: diumenges, festius i grans festes.....	50
La mesura del temps tradicional.....	50
Tocs de mort: la comunitat reflectida.....	50
Tocs de foc i de processó: la comunitat ubicada.....	51
Tocs de tempestats: la comunitat protegida.....	51
Aprenentatge i pràctica.....	52
Campaners i sagristans: l'aprenentatge tradicional.....	52
Present i futur dels tocs a la Comunitat Valenciana.....	52
Els grups de campaners.....	53
La passió per les campanes.....	54
La mecanització de les campanes.....	54
L'electrificació massiva dels anys seixanta.....	54
La nova sensibilitat durant la restauració de campanars.....	56
Els motors: unes i altres maneres de restaurar campanes.....	56
Conservació i pràctica de les campanes.....	57
Conservació d'instal·lacions.....	57
Tocs de campanes en instal·lacions tradicionals.....	57
Tocs de campanes en instal·lacions mecanitzades amb truges de ferro.....	57
Tocs de campanes en instal·lacions restaurades amb truges de fusta i motors d'impulsos.....	58
Estudi de tocs.....	58
Metodologia de la investigació.....	59
Estudi de campanes.....	61
Fitxes de campanes.....	61
Anàlisi musical de campanes.....	61
Fitxa per inventari de campanes i campanars.....	62
Qüestionaris de campaners.....	64
Qüestionari de contacte.....	64
Qüestionari intermedi.....	64
Qüestionari complet.....	64

Vídeos presentats en el curset

Fabricació i fosa de campanes <http://campaners.com/presentacions/fosa1>
Acústica de campanes i campanars <http://campaners.com/presentacions/acustica1>
Campanes en el món <http://campaners.com/presentacions/mon1/>
Campanes en l'estat espanyol <http://campaners.com/presentacions/spain1/>
Les campanes i el temps <http://campaners.com/presentacions/temps1/>
La fi dels tocs de campanes <http://campaners.com/presentacions/motor1/>
La restauració de campanes <http://campaners.com/presentacions/restaurar1/>
Campanes a la Comunitat Valenciana <http://campaners.com/presentacions/valencians1/>

Campanes i campaners a la Comunitat Valenciana: un fet cultural en procés de recuperació

Cap a 1968 vam descobrir el món dels campaners tradicionals a la ciutat de València. En aquell moment eren uns pocs homes, majors, que tocaven per diners amb poca gana, i que eren conscients que el seu ofici anava a desaparèixer en poc de temps. De fet, en pocs anys tots foren substituïts per uns motors, que no tenien en compte ni les maneres de tocar, ni la importància de les campanes i les instal·lacions tradicionals, ni, sobre tot, la possibilitat de recuperar, encara que fora de manera esporàdica els tocs antics. No obstant, en 1971, vam iniciar, en el Real Col·legi del Corpus Christi de València, anomenat vulgarment Patriarca, els tocs de les huit campanes per a la festa principal de la institució, anomenada la Huitava del Corpus, i que es celebra el dijous següent al Corpus. Gràcies a aquella actuació cada any es recuperava el *Toc de Cor de Primera Classe, el Repic i els Vols de Campanes de la Vespra i de la Processó*. Els tocs, que continuen fins a l'actualitat, marcaren, de certa manera una nova direcció cap als tocs de campanes manuals a la ciutat de València.

Aquell treball d'investigació sobre els campaners tradicionals de la ciutat va servir per la tesi de llicenciatura, el que s'anomenava *la tesina* en Antropologia Social, que vam presentar a la *Universidad Complutense* de Madrid. Part dels resultats d'aquesta investigació es publicaren en 2003, en valencià, gràcies al Consell Valencià de Cultura, en la seua Col·lecció Mínima¹. El treball, concís, volia servir de base per a una futura tesi doctoral, que no fou possible pels entrebancs que vam trobar a la ciutat de València. Per tant, abandonarem el camp d'estudi (que no el tema estudiat) i vam anar a Aragó, on fórem (i som) sempre ben rebuts.

Entre 1983 i 1984, gràcies a sengles ajudes del *Gobierno de España* i de la *Diputación General de Aragón* vam poder estudiar els tocs de les campanes d'uns seixanta campaners i sagristans de tot Aragó². El nostre propòsit era arreplegar, estudiar i divulgar un fet cultural quasi desconegut i que pareixia estar a punt de desaparèixer, la qual cosa s'ha complit. Vam gravar en vídeo a cinquanta professionals, els quals han mort sense successió en la seua pràctica totalitat. Vam estudiar els seus tocs per a la nostra tesi doctoral, allà per 1988 en la *Complutense* de Madrid, en l'especialitat d'Antropologia Social. El treball fou realitzar en equip per la meua dona, Mari Carmen ÀLVARO MUÑOZ i un servidor, d'acord a una divisió metodològica de les tasques de la qual parlarem més avant. En part hem divulgat aquests coneixements a través d'articles i concerts. Mentri mentre vam conèixer també alguns campaners castellans, andalusos, catalans, que poguérem estudiar, entrevistar i gravar en vídeo. Eren moments en què semblava que anàvem a ser testimonis, notaris d'unes tradicions que desapareixien totes soles, i que en alguns casos podíem documentar. Finalment en 1988 vam defensar la nostra tesi doctoral³ sobre els campaners aragonesos, en la *Universidad Complutense* de Madrid. Però ens faltava, per a tancar el cercle, divulgar de la mateixa manera que els vam rebre, aquests tocs tradicionals, a partir de la paraula, del gest i de l'ensenyança directa, perquè els seus ritmes antics, ara perduts, tornen a sonar en les torres i espadanyes del nostre territori. Potser pels nostres treballs de difusió de les campanes, segurament pel pas del temps, el cas és que ara els campaners i els seus tocs comencen a ser considerats com un fenomen cultural, indispensable i de necessària recuperació. De tot això parlarem al llarg d'aquest curset d'introducció, que és una bona prova del canvi d'actitud cap a les campanes, els campaners i els tocs tradicionals.

---

1 LLOP i BAYO, Francesc *L'afició a les campanes. Paisatge urbà i tocs tradicionals en la ciutat de València* (inclou CD-ROM) Sèrie Minor – Consell Valencià de Cultura – València (2003)

2 ÀLVARO MUÑOZ, Mari Carmen; LLOP i BAYO, Francesc *Toques de campanas de Aragón en formato video* http://campaners.com/php/aragon_videosg.php

3 LLOP i BAYO, Francesc *Las campanas en Aragón: un medio de comunicación tradicional* Tesis de doctorado en Antropología Social – Universidad Complutense – Madrid 1988 <http://campaners.com/php/textos.php?text=9351>

La desaparició d'un patrimoni en nom del progrés

Moltes coses han canviat en els últims trenta anys, respecte a les campanes de la Comunitat Valenciana. Probablement el canvi més espectacular haja segut el de les empreses: a l'inici dels setanta sols hi havia dues, que fabricaven campanes i les instal·laven, segons la tecnologia del moment, amb truges (o contrapesos) de ferro i motors continus, i refonent campanes trencades, sense tenir en compte si eren antigues o noves; tan sols comptava el pes i la qualitat del bronze. En aquell moment la *modernitat* consistia en instal·lar uns nous mecanismes, que evitaven l'*esforç* de pujar als campanars, i que sobre tot substituïen els tocs tradicionals, per els determinats per les escasses possibilitats de les màquines. Va ser una triple destrucció: de campanes (ja que amb els nous mecanismes moltes es badaren), d'instal·lacions i de tocs, i tot en el nom del *progrés i de la comoditat*.

Per altra banda va ser un fenomen molt ràpid. És ben cert que en 1923 ja s'havien motoritzat les campanes de la Seu de Xàtiva (tot i que els comandaments estaven a dalt, i el campaner combinava els repics manuals i els volteigs elèctrics); en aquell cas els motors estalviaven mà d'obra. Pel mateix motiu es van electrificar les campanes de Borriana⁴ en 1934, però amb la guerra i la gran destrucció de campanes i d'esglésies el fenomen quedà aturat. Fou a principis dels seixanta quan es va començar a electrificar les campanes de manera molt ràpida: cada campanar volia ser més modern que el del poble o de la parròquia del costat. Per altra banda el treball del campaner, que era remunerat, estava cada volta més desprestigiad, per la qual cosa, encara que era pagat miserablement, era sempre *massa car*. La petició d'augmentar les vint-i-cinc pessetes per home i toc va propiciar, en molts llocs la inversió de dos o tres-cents mil pessetes per electrificar les campanes. Els campaners eren *cars*, els motors eren *barats*, sobre tot per què els venien com una inversió *per a sempre*. I a més del desprestigi de la tradició i del culte a la modernitat es va afegir el Concili Vaticà II, tan mal entès a casa nostra: calia tallar amb tot, calia començar de bell nou, per ser *conciliars*, per ser *europaus*, per ser *moderns*.

Estat actual de les campanes en la Comunitat Valenciana

Amb els anys, però, les coses van canviar. A partir de 1988 hi havia en la Comunitat Valenciana un interès renovat en la restauració de campanes. Es tractava, senzillament d'aplicar els mateixos criteris tècnics utilitzats per restaurar objectes d'art o immobles històrics. En 1990 va haver un Congrés de Restauració⁵ que va dedicar, a Cheste, una vesprada monogràfica per a les campanes i la seua restauració. Hi va haver una sessió científica, en la qual un investigador holandès el Dr. André LEHR, i un altre francès, Eric BROTTIER, van parlar de les seues experiències en la restauració de campanes i de conjunts històrics, i en la recuperació de la sonoritat tradicional.

A continuació va tenir lloc una mesa amb cinc fonedors de campanes de diverses procedències, entre ells l'únic que encara restava a la Comunitat Valenciana. Per resumir la seua actuació, ells defensaven que la única manera possible d'actuar era la seua, refonent, instal·lant nous motors i accessoris, i no tenint en compte els tocs tradicionals. No obstant es va presentar la restauració de les campanes de San Lucas de Cheste, en la qual s'havia soldat una campana trencada, s'havien construït dues noves amb perfil i afinació acordada amb les altres quatre originals, 'havien reposat truges o contrapesos de fusta, s'hi havia instal·lats motors que no impediien els tocs manuals i que reproduïen els tocs tradicionals, i tot estava manat per un ordinador específic per a campanes. Evidentment les empreses rebutjaren públicament aquella novetat, però a partir de l'endemà començaren a treballar en la mateixa direcció.

Ara hi ha hagut un canvi fonamental: no hi queden més que cinc fonedors en tota Espanya, mentre que sols en la Comunitat Valenciana hi actuen dues empreses de restauració de campanes – dues empreses legals. I també han canviat els clients: molts tornen a demanar truges de fusta i nous motors d'impulsos – i quan no ho fan sovint per limitacions

4 HOJA PARROQUIAL *La electrificación de las campanas de Burriana en 1934*
<http://campaners.com/php/textos.php?text=1202>

5 VIII CONGRESO DE CONSERVACIÓN DE BIENES CULTURALES – VALENCIA 20, 21, 22 Y 23 DE SEPTIEMBRE DE 1990 Universidad Politécnica de Valencia (1990)

Tocs de campanes – Curset d'introducció

pressupostàries, saben que ho estan fent malament, i que tractaran de fer-ho bé quan els hi arribe el pressupost. I encara més: a partir del 1989 es va crear el GREMI DE CAMPANERS VALENCIANS a partir de les colles de les catedrals de Segorbe i de València, a la qual s'han anat afegint una vintena de colles locals més. A partir del 2005 es va refundar el Gremi com a CAMPANERS DE LA CATEDRAL DE VALÈNCIA, i així cada grup local forma la pròpia associació, sobre tot per necessitats legals (no podien cobrar les subvencions si no eren una associació local). En alguns llocs, com en la Catedral de València, els tocs es fan exclusivament de manera manual (tots els tocs festius i extraordinaris, no els diaris), i en altres tenen els motors que ja no suplantem als campaners, sinó que els complementem, quan per motius de feina no poden anar a tocar.

Probablement la millor referència del canvi siga el procés d'inauguració de moltes instal·lacions restaurades. Si abans era motiu d'orgull inaugurar elèctricament les campanes, ara pel contrari es fa un concert manual que mostra que les instal·lacions són tan completes que no sols les campanes van a motor sinó que, i sobre tot, van manualment. L'Administració, tant estatal com autonòmica, va reaccionant poc a poc, i a diferents velocitats, davant el fet cultural de les campanes. Si aquestes quedaven excloses sistemàticament dels obligats inventaris de patrimoni, per la seua dificultat d'accés i per l'absència d'interès, ara poc a poc es van fent inventaris, per conèixer i poder actuar. El *Ministerio de Cultura* ens va encarregar un inventari de les campanes de les Catedrals d'Espanya⁶ i que ha permès actuar amb coneixement de causa sobre aquest patrimoni tan malmès.

En aquest inventari vam incloure l'únic campanar plenament municipal, però que està en part al servei d'una catedral o millor dit d'una catedral; incloent-hi el Campanar de Castelló en el *Plan de Catedrales del Ministerio de Cultura* era una manera, al nostre enteniment, de posar-lo en valor unint-lo als més importants campanars, tot i que ja ens van arribar més d'una vegada queixes de l'Ajuntament de Castelló per la seua inclusió.

Igualment, la Generalitat Valenciana encarrega cada any, l'inventari d'una o dues comarques, amb la qual cosa ja estan unes 5.000 campanes inventariades, la qual cosa pot suposar el 50 % de tot el patrimoni valencià. I les subvencions anuals de la Direcció General de Patrimoni per restaurar campanes i instal·lacions tradicionals, que es fan des de 1997 han permès començar o acabar la restauració de més d'un centenar de campanars de la Comunitat Valenciana. Igualment la Generalitat ha participat en una vintena d'actuacions que es volen exemplars, per mostrar la manera a seguir, per recuperar un patrimoni que és històric i etnològic i sonor i cultural i cultural. Cal recordar que les peticions multipliquen per 10 les quantitats concedides, la qual cosa crea una gran expectativa i un gran moviment d'actuacions. No en va els valencians, en sentit comunitari, consumim potser que el 50 % de les campanes noves que es fan per a tot l'Estat.

---

6 ÁLVARO MUÑOZ, Mari Carmen; LLOP i BAYO, Francesc *Inventario de las campanas de Catedrales de España* <http://campaners.com/php/catedrals.php>

El Campanar de la Vila de Castelló de la Plana

El Campanar Municipal o Campanar de la Vila de Castelló, icona de la Ciutat, ha generat nombrosa bibliografia. Entre altres podem citar els treballs de Juan A. BALBAS⁷ (1884), d'Emilio CALDUCH FONT⁸ en 1939, d'Enric FORCADA⁹ en 1975, de Joan ANDRÉS i SORRIBES i Vicent MARZÀ i DUCH¹⁰ en 1995, Salvador BELLÉS i Maribel GARCÍA¹¹ en 2004.

El Fadrí?

Quan hem anomenat el Campanar Municipal de Castelló amb el seu nom històric de *Campanar de la Vila*, molts ens han dit que no, que és *El Fadrí*. *El Fadrí* és un malnom no sols impropï de tan important monument sinó que ignora una realitat doble: els majors campanars de la diòcesi de Tortosa en terres valencianes són octagonals, estan (o estaven) separats del temple i són (o eren) de titularitat municipal. Entre altres, Sant Mateu, l'original de Borriana (què posteriorment fou unit al temple per allargar la nau, quan encara campanar i església eren de titularitat municipal), el de Benicarló, Cervera del Maestre, Alcalà de Xivert... Campanars octagonals, separats del temple, municipals... Cal recordar que la diòcesi de Tortosa arribava pràcticament al límit sud de l'actual província de Castelló fins al 31 de maig de 1960. i que tant els bisbats com la pròpia catedral cap de la diòcesi marquen un estil propi al seu territori. El nom de *Fadrí* fou inventat pel poeta Bernat ARTOLA TOMÀS (1904-1958) en un poema de l'any 1941, en el llibre *Festívoles*¹² que diu en els primers versos *El campanar de la Vila / és fadrí de veritat. / Té la consciència tranquil·la / i el cervell destarifat, / perquè diu que l'experiència / de la vida li ha mostrat / que la millor conveniència / és... viure sense veïnat!* Per una curiosa coincidència, el nom original *El Campanar de la Vila* ha sigut desplaçat pel malnom posat, per construir el vers, pel poeta.

Curiosament un malnom modern (ni el 20% de la vida del campanar) té més força que el seu nom històric. No obstant, en totes les comunicacions oficials municipals, sempre s'esmenta el Campanar de Castelló.

La titularitat del Campanar

Jurídicament no es parla de *propietat* sinó de titularitat. El Campanar de Castelló és municipal, plenament municipal. No obstant, des dels principis del nou campanar, com conta BALBAS, l'Església va intentar, fins i tot per la força, ocupar el campanar i controlar els tocs de les seues campanes. Les autoritats del moment es van defensar dient que clar que es tocaven tocs religiosos, però sols els *tochs ordinaris tocat al cult diví, com son, misses conventuals, aniversaris i altres hores canòniques*. Les lluites en el XVIII foren constants arribant a pujar sis clergues al campanar i agafar les campanes per la força per voler tocar-les ells. Igualment volgueren nomenar el campanar, que sempre ha sigut un treballador municipal, arribant finalment l'Ajuntament a establir un *impost pel toc de les campanes*, relacionat amb els tocs de mort o de festes de carrer. Afirmar BALBAS que *por no hacer más largos estos mal pergeñados apuntes, no damos cuenta de muchos otros incidentes; baste decir, que en todos tiempos, desde la construcción de la torre, han estado en pugna el Ayuntamiento y el Clero por la cuestión de campanas, y es probable que lo estén eternamente*.

7 BALBAS, Juan A. VI. *Una cuestión ruidosa*. - "Casos y Cosas de Castellón" - Estudios Históricos - Castellón - Imprenta y librería de José Armengol (1884) <http://campaners.com/php/textos.php?text=13074>

8 CALDUCH FONT, Emilio *Las campanas de Castellón* Imprenta Mas - Castellón - Año de la Victoria (21-12-1939) <http://campaners.com/php/textos.php?text=13073>

9 FORCADA, Enric *Historia anecdótica del Campanario* Sociedad Castellonense de Cultura - 1975

10 ANDRÉS i SORRIBES, Joan; MARZÀ i DUCH, Vicent *El Campanar de Castelló. Les campanes del Fadrí*. XII Premi Ciutat de Castelló (1995)

11 BELLÉS, Salvador i GARCÍA, Maribel (coordinadors) *El campanar de la vila de Castelló* Ajuntament de Castelló de la Plana (2004)

12 ARTOLA TOMÀS, Bernat *El Campanar* - Festívoles (1941) <http://campaners.com/php/textos.php?text=12820>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

Les campanes antigues del Campanar

Com és sabut, les campanes es van deteriorant pel temps, però sobretot pel mal ús: un batall despenjat o massa alt, uns tocs massa violents, poden trencar la campana. Fins ara, una campana trencada sols valia per a ser refosa, tot i que en l'actualitat hi ha tècniques de soldadura que poden recuperar el so original de la campana, però que s'han d'aplicar sols a les campanes històriques, més valuoses.

Però el pitjor enemic de les campanes són les guerres. No ens consta que Castelló haja patit eixe *dret* que consistia la facultat que tenien els militars que havien ocupat per la força una població de poder requisar les campanes per fer canons, però que es podien rescatar si es feia el pagament en moneda.

Amb l'excusa – entre altres – d'utilitzar les campanes per a fer armes, en la Guerra Civil, en la zona republicana, es van tirar avall dels campanars la majoria de campanes amb un parell d'excepcions: les que servien per a rellotge i les que valien per tocar a l'arma. Ja parlarem més avant del tema.

En el cas del Campanar de Castelló es van tirar avall totes les campanes velles llevat de les del rellotge i la de l'alarma. Descriurem primer quines eren eixes campanes. Segons CALDUCH FONT eren les següents, que nosaltres anomenarem com tenim per costum de menor a major:

Nom	Data	Autor	Ús	Estat
Dolors	1824		Litúrgic - Quarts	Conservada per tocar els quarts
Cristina	1676		Litúrgic	Desapareguda en 1936
Joaquima	1700		Litúrgic	Desapareguda en 1936
Anna	1921	Vicente Domingo ROSES SOLER	Litúrgic - Quarts	Conservada per tocar els quarts
Vicent	1789	Josep ROSES; Ramon ROSES i TORMO	Litúrgic	Desapareguda en 1936
Maria ¹³	1789	Josep ROSES; Ramon ROSES i TORMO	Litúrgic	Conservada per tocar a l'arma
Jaume	1825	Ramon ROSES	Litúrgic	Desapareguda en 1936
Àngel	1790	Ramon ROSES i TORMO	Litúrgic	Desapareguda en 1936
Tàfol	1604	Bernabé GARCÍA	Hores	Conservada per tocar les hores

Algunes campanes havien sigut refoses al llarg dels segles; mireu per això el web del campanar¹⁴. Cinc van desaparèixer en 1936 mentre que huit foren refoses al llarg dels anys a més de dues misterioses campanes que feien companya a la Tàfol i foses pel mateix fonedor, de les quals apunten els diversos autors que foren refoses i convertides en alguna de les posteriors com la Cristina o l'Anna.

En 1939 CALDUCH FONT indica les campanes existents, fetes noves aquell mateix any, que discretament indiquen com A. V. (AÑO DE LA VICTORIA).

Les campanes foren fetes pels HERMANOS ROSES de Silla. Les dels quarts foren ubicades baix i dins de la campana de les hores, en una estructura molt estètica, però molt negativa des d'un punt de vista acústic.

13 CALDUCH FONT, com molts autors, anomena la campana Anna Maria pensem que per una mala interpretació de la inscripció. Veure les nostres raons en <http://campaners.com/php/campana1.php?numer=782>

14 Campanar de la Vila – Castelló de la Plana <http://campaners.com/php/campanar.php?numer=168>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

Nom	Data	Autor	Ús	Ubicació
Dolores	1824		Litúrgic	Sala de campanes
Joaquina	1939	HERMANOS ROSES (SILLA)	Litúrgic	Sala de campanes
Cristina	1939	HERMANOS ROSES (SILLA)	Litúrgic	Sala de campanes
Victoria	1939	HERMANOS ROSES (SILLA)	Litúrgic	Sala de campanes
Vicente Ferrer	1939	HERMANOS ROSES (SILLA)	Litúrgic	Sala de campanes
Maria	1789	Josep ROSES; Ramon ROSES i TORMO	Litúrgic	Sala de campanes
Jaime	1939	HERMANOS ROSES (SILLA)	Litúrgic	Sala de campanes
Angel	1939	HERMANOS ROSES (SILLA)	Litúrgic	Sala de campanes
Maria del Lledó	1939	HERMANOS ROSES (SILLA)	Quarts	Terrassa
Anna	1921	Vicente Domingo ROSES SOLER	Quarts	Terrassa
Tàfol	1604	Bernabé GARCÍA	Hores	Terrassa

Però les campanes no són objectes inertes, que no canvien al llarg dels temps. En 1939 foren instal·lades amb unes noves truges, de disseny exclusiu, de les quals sols resta la Vicent i la Joaquina, i que van servir per a model per a la nova truja de fusta de la Maria ja en 2007.

En 1962 es va refondre la Cristina i en 1966 la Victòria, pels ROSES d'Atzeneta d'Albaida i ja van canviar les truges de fusta anteriors per les seues característiques truges de ferro, amb un contrapés en forma de trebol de quatre fulles. Poc després les dues campanes majors, la Jaume i la Àngel van canviar també les truges de fusta per altres de ferro, les primeres de MANCLÚS, on la part superior era de ferro fos, com les altres, però amb una forma molt característica.

Pocs anys més tard, la mateixa empresa tornava a substituir la truja de la campana major per un altra, també MANCLÚS, aquesta soldada. Tot anticipava una propera electrificació, tot i que havia campaner municipal, en aquells anys era Eduardo RAMÍREZ RUEDA, que fou des del 1967 a 1995, succeint a son pare.

A partir de 1998 la Generalitat Valenciana va encetar un procés de restauració global de l'antic "Campanar de la Vila". Una de les primeres actuacions fou la restauració de les campanes de la sala inferior, recuperant els llocs originals (durant el canvi de truges metàl·liques havien intercanviat les dues menors) i mantenint els tocs exclusivament manuals.

Els treballs foren realitzats per INDUSTRIAS MANCLÚS, S. C. V., una cooperativa successora de l'anterior empresa, però amb una forma de treball més adaptada als temps actuals. No obstant no van fer els jous nous de fusta seguint el model dels existents, sinó amb un model que utilitzaven igual per a tots els campanars.

Durant la restauració del Campanar, cap al 2000, es va actuar en les campanes del rellotge, substituint l'estructura interna de ferro de la qual penjaven les dues menors, per unes bigues de fusta, i recuperant el toc original de la campana de les hores amb mall extern per gravetat. Els treballs foren realitzats per 2001 TÉCNICA Y ARTESANÍA S. L. Totes aquestes empreses han desaparegut.

Tocs de campanes – Curset d'introducció

Les campanes actuals, que estan molt documentades en el web ja indicat, són les següents:

Nom	Data	Autor	Ús	Ubicació
La Dolorettes	1824		Litúrgic	Sala de campanes
La Joaquina	1939	ROSES	Litúrgic	Sala de campanes
La Cristina	1962	ROSES ATZENETA	Litúrgic	Sala de campanes
La Victòria	1966	ROSES ATZENETA		Sala de campanes
Vicent	1939	HERMANOS ROSES (SILLA)	Litúrgic	Sala de campanes
Maria ¹⁵	1789	Josep ROSES; Ramon ROSES i TORMO	Litúrgic	Sala de campanes
Jaume	1939	HERMANOS ROSES (SILLA)	Litúrgic	Sala de campanes
Àngel	1939	HERMANOS ROSES (SILLA)	Litúrgic	Sala de campanes
La Lledó	1939	HERMANOS ROSES (VALÈNCIA)	Quarts	Terrassa
Anna	1921	Vicente Domingo ROSES SOLER	Quarts	Terrassa
Tàfol	1604	Bernabé GARCÍA	Hores	Terrassa

El nom de les campanes

Tot i que la bibliografia indica el nom de les campanes sense indicar ni article ni el prefixe *San* hem rebut la tradició que les campanes del Campanar de Castelló tenen la peculiaritat d'afegir, al menys en la parla quotidiana dels actuals campaners, el prefixe *La* amb el nom corresponent segons el sexe del sant al qual va dedicada: La Dolorettes, La Joaquina, la Cristina, La Victòria, La Vicent, La Maria, la Jaume, La Àngel.

És una denominació peculiar que no hem trobat enlloc.

---

15 CALDUCH FONT, com molts autors, anomena la campana Anna Maria pensem que per una mala interpretació de la inscripció. Veure les nostres raons en <http://campaners.com/php/campana1.php?numer=782>

La construcció de la campana

La campana es considera, des de l'inici de la seua fabricació, com un objecte sonor. Per tant tot el procés de construcció tendirà a reforçar la seua sonoritat. Les decoracions, les inscripcions, són accessoris necessaris que més bé "embruten" la sonoritat de la campana. Per això, en les campanes de carilló, amb una finalitat principalment musical, es tendeix a posar les mínimes decoracions i inscripcions; en el cas de les campanes del Carilló de Sant Pasqual de Vila-real, les campanes són totalment llises, per obtenir uns sons més purs. Si es busca una sonoritat diguem "pura" en la campana, de què depèn aquesta sonoritat? Caldrà potser anar a la comparació de les distintes campanes del món, per tractar d'aclarir aquests conceptes. Cal recordar que una campana és un objecte de metall, fos de certa manera, i amb una forma particular. Veurem la importància relativa d'aquests tres aspectes per la sonoritat pròpia de la campana.

Importància del metall en la construcció de la campana

Quan es va iniciar la investigació sobre la importància dels factors en la sonoritat de la campana, es va començar pel metall. Hi havia una hipòtesi, procedent d'altres camps d'investigació, que apuntava la possibilitat de detectar l'origen d'una campana, segons la composició metàl·lica. Potser podríem saber si una campana havia seguit abans un canó, o potser podríem conèixer el fonedor o el lloc de fosa. La pràctica, però, va demostrar la inutilitat del procediment, ja que la composició variava poc d'unes a unes altres campanes: generalment un 18 a un 22% d'estany i la resta (82 a 78%) de coure, amb uns altres metalls d'escòria, no significatius. No obstant caldrà fer estudis seriosos i reals, per detectar el grau d'estany en les campanes, segurament menor del que asseguren els contractes.

Potser l'únic resultat que va copsar va ser l'absència de plata: és coneguda la llegenda històrica de l'aportació d'argent en el moment de fondre la campana; però també es sap que aquesta plata no arribava mai a les campanes. Es diu a la ciutat de València que l'Eloi, antiga campana del gremi de platers, ubicada originalment al campanar de Santa Caterina, i ara dipositada a la Catedral (tot i que s'anuncia el seu retorn), que conté *la màxima quantitat de plata que pot assimilar*. En la pràctica, després de seriosos anàlisis no conté ni 4/10.000 d'aquest metall. Massa poc per a ser la campana del gremi de platers! En realitat, sembla que els fonadors sabien treure la plata del forn, i com que eren millor pagats, treballaven amb més cura i produïen campanes més sonores! En aquest cas, com que la campana és molt més gruixa del normal, augmenta la seua sonoritat alhora que puja la seua nota, fins a límits exasperants. Per altra banda, la composició del metall ha variat poc des de les campanes xineses, passant per les romanes fins a les medievals i les actuals. Potser, en algunes gòtiques i barroques, el color més verd denota una menor presència de l'estany, però sempre movent-se en els límits abans esmentats (límits que determinen la duresa de la campana; amb més estany es trencaria fàcilment i amb menys sonaria poc).

Importància de la fosa en la sonoritat de la campana

Després d'abandonar el metall com factor decisiu en la sonoritat de la campana, es va investigar la importància de la fabricació. També ací entren poques variables: la campana, per sonar bé, ha de fondre's a certa temperatura, i tractant de treure fora els gasos de la combustió: si el metall arriba gelat al motlle, la campana serà poc sonora i trencadissa; si arriba massa calent, entra amb gasos, que també lleven sonoritat i resistència al metall. En conseqüència, i després d'estudiar des dels sistemes medievals fins als actuals, es va desprendre la poca diferència de mètode durant més de deu segles, a penes modificada amb les tècniques dels darrers vint anys.

Importància de la construcció en la sonoritat de la campana

Finalment serà el perfil de la campana la única variable aportada: tots els fonadors utilitzen una tècnica semblant i una composició metàl·lica pareguda; sols resta el perfil.

La campana: introducció musical

La campana, com instrument musical, ha estat rodejada de misteri durant molt de temps. Es tractava d'un instrument percutit, de certa forma, que produïa sons més o més

Tocs de campanes – Curset d'introducció

agradables, però de confusa afinació. Si, a més, afegim el component psicològic i etnocèntric, les campanes "del meu poble" (i entenem ací la meua comunitat: barri, parròquia, poble, vila, ciutat, fins i tot país), sempre sonen bé. Aplicant a les campanes la famosa regla sense autor que assegura *el meu fet cultural és bo, el fet cultural dels altres és dolent, però el més dolent de tots és el del poble veí* diríem que *les nostres campanes són, sense dubte, les millors; les dels altres llocs són roïns, però les del poble del costat... son llegendes!*

I és que les campanes han sonat, fins i tot avui, en moments de gran intensitat emocional: festes o dols, diumenges o diaris... Una música continuada, no sempre conscient, que ha acompanyat la nostra vida, i que marca una diferència, una identitat. Però cal desfer aquell tòpic que les campanes eren objectes de soroll, la qual afinació era impossible de detectar, i la qual sonoritat no depenia més que d'ella mateixa. Es tracta, pel contrari, com veurem ara, d'un objecte plenament musical i acústicament definible, amb una sonoritat que es pot reforçar o desfigurar segons les instal·lacions, la ubicació i fins i tot les condicions meteorològiques. Es tracta d'un objecte sonor, ubicat en un espai determinat, amb uns accessoris concrets, que formen part, tots ells, d'un conjunt, d'un instrument musical global.

La campana com objecte musical

Des d'un punt de vista musical, la campana és un instrument de percussió que a penes ha canviat de forma en els últims deu segles, encara que la seua afinació ha anat variant a poc a poc. Se sap que les campanes tenen cinc harmònics principals, que són la prima o nota principal, la tercera sempre menor, la quinta, l'octava superior i l'octava inferior. Es dona la curiositat sonora que la prima consisteix en una nota creada per l'oïda una octava per davall de la superior; si aquesta nota subjectiva coincideix amb la nota física, no hi ha dissonàncies, però en un altre cas, i especialment amb les campanes antigues, la diferència entre la prima física i la prima psicoacústica produeix dobletes, és a dir una espècie d'oscil·lacions en la ressonància que queda després del cop i que pot durar, en les campanes majors, diversos minuts. Cada fonedor i cada època ha insistit més en un o un altre harmònic, i això és el que produeix la diferència entre una o una altra campana. No oblidem que aquestes notes es produeixen a causa del perfil, sobretot l'intern, de manera que unes poques diferències en mil·límetres, a certa alçària del bronze, poden modificar en més d'un to cap amunt o cap avall l'harmònic corresponent.

Aquests processos musicals, tant acústics com psicològics, i sobretot etnomusicològics, estan ben estudiats en diversos llocs d'Europa, especialment en els Països Baixos (per la importància dels carillons, que són conjunts de vint o més campanes afinades i que poden interpretar melodies; a La Comunitat Valenciana només hi ha el de la Basílica de Sant Pasqual Bailón, a Vila-real, com instrument plenament de concert). També s'estudien bé a Anglaterra, ja que hi ha una manera de tocar les campanes, que ells anomenen *change ringing*, i que consisteixen en el toc molt ràpid i alternat de totes les campanes d'una torre, fent permutacions matemàtiques. Però com diem, ací estan per estudiar, en tots els seus amplis camps: des de l'afinació fins a l'acústica, des de la importància dels accessoris a reforçar o anul·lar harmònics fins a la varietat de tocs i ritmes i la seua relació amb els missatges transmesos. L'esmentat Dr. André LEHR, probablement la primera autoritat mundial en l'estudi de l'acústica de les campanes, ha investigat nombrosos conjunts del món, anant més enllà de les campanes de carilló, que són per a molts l'única referència acústica possible.

Totes les campanes tenen cinc notes principals, que hom anomena de molt diverses maneres: la prima o nominal; una tercera sempre menor; la quinta sovint sorda, l'octava superior o octava, i una octava inferior anomenada Hum, ja que és la ressonància que queda després de la batallada de la campana. Altres anomenen aquestes notes de manera diferent:

Nota ideal	Nom	França	Holanda
Do0	Hum, octava baixa	Hum	grondtoon
Do1	Prima	Fondamentale	priem
Mib1	Tercera menor	Tierce mineure	kleine ters
Sol1	Quinta	Quinte	quint
Do2	Octava	Nominale	oktaav

Aquestes notes de vegades anomenades *harmònics* no ho són de manera estricta per

Tocs de campanes – Curset d'introducció

què no estan disposades segons l'ortodòxia musical, i hom prefereix parlar d'elles com *parcials*: els cinc parcials d'una campana. Ara bé: quina és la *nota* de la campana, si ja en tenim cinc de principals? Normalment, i per un efecte psicoacústic, la percepció de la nota, és d'una octava per baix de l'octava, que coincideix tan sols en les campanes afinades a la manera d'un carilló, mentre que en les nostres campanes, on la disparitat és major (varia entre una sexta i una onzena) l'oïda tendeix a crear eixa nota de manera que, si la prima no coincideix amb una octava per baix de l'Octava, es generen els doblats o batudes de freqüència entre dues notes, més imaginades que reals. En conseqüència, la nota percebuda té a veure amb l'octava, que és una nota real, existent, però és *digerida* de manera a convertir-se en una percepció sonora, no sempre *afinada* i d'ací ve la idea dels músics de considerar les campanes com un confús conjunt de notes sense afinació possible.

En el moment de colpejar la campana en el seu punt, la part més gruixuda, sonen totes les notes aproximadament al mateix temps (ja que és una característica de la campana que les notes tinguen comportaments diferents) i van parant l'una després de l'altra (però no necessàriament en el mateix ordre en el qual han començat. Dit d'un altra manera, en el moment del cop les notes comencen a sonar, però no totes al mateix temps, i van parant, però tampoc al mateix temps. De fet, la campana es comporta com un conjunt d'anells sonors, cadascun vibrant a la seua freqüència pròpia, i que estan coordinats ja que formen part del mateix objecte. Les distintes notes produïdes per la campana es basen per tant en el principi de la ubicació a distintes altures del vas; la forma de la campana, i el gruix de cada un dels "anells" determina la sonoritat d'aquesta nota de manera directa, i indirectament de les altres també. El principi de l'afinació de les campanes és justament aquest: com sabem on s'ubiquen les notes, modificant el perfil, per una banda, a l'hora del disseny, i llevant material una volta la campana fosa (llevant, amb un torn, ja que no es pot afegir bronze sense més), segons la part del perfil la nota puja o baixa, fins a un semitò, de manera a harmonitzar la campana.

I ací torna a aparèixer un problema de musicalitat relativa i absoluta: una campana pot estar formalment "desafinada", respecte a les normes relacionades amb els carillons, però pot tindre un so agradable per ella mateixa. Hi haurà un conjunt, o millor un "joc" de campanes, si totes elles tenen la mateixa harmonització, interna de cada campana i de referència a les altres.

Exemples en tenim ben a prop: la campana gran nova de Morella refosa per PACCARD d'Annécý (France), perfectament afinada com de carilló, no *casa* bé en les altres, i sona diferent. Fins i tot és la tercera nota del conjunt, quan per Grandària hauria de ser la primera i la més baixa, per una característica que ara direm. Pel contrari la campana nova de Sant Mateu, fosa pel mateix constructor i afinada també a l'estil dels carillons, "entra" bé amb les altres i completa el conjunt de manera satisfactòria.

Una cosa semblant passa amb les campanes dels HERMANOS PORTILLA de Gajano (Cantabria): el seu perfil gruix augmenta el pes i eleva la nota, de manera que la nova campana del Remei de Lliria, que duplica en pes a l'anterior, té pràcticament la mateixa nota. El mateix passa amb la nova campana grossa de Castalla, que teòricament pesa 1390 quilos, i en la pràctica fa 1741, tot i que té pràcticament la mateixa nota que la campana mitjana, que a penes pesa 1077.

El pes de les campanes

Aquesta és una antiga discussió: sempre s'han suposat que les campanes pesaven més del que realment pesen. Hi havia diversos motius: per una banda estaven els interessos dels fonedors, que venien les campanes al pes; contra més arroves pesava una campana, més en guanyaven. Hi ha un dit, estès per tot arreu (possiblement siga l'únic element comú en tot el món hispànic, des de Catedral de México fins a Sant Mateu) que diu allò de *Maria em diuen – cent quintars pese – qui no s'ho crega – que em sospese*, amb totes les múltiples variacions, tant en el nom com en el pes: quintars, arroves... La dita expressa bé la impossibilitat aparent de pesar la campana, i al mateix temps la certesa de tenir la més gran de tots els pobles veïns.

El pes és bastant fàcil de conèixer, per l'existència d'una fórmula, intuïda i experimentada per Albert BARREDA, i que val per a campanes de perfil normal. Es tracta del diàmetre en metres al cub multiplicat per una constant, que és 579 (fàcil de recordar: tres

Tocs de campanes – Curset d'introducció

imparells seguits): **(diàmetre en metres)³ x 579 = quilos.**

Aquest BARREDA fou qui va realitzar la primera fase de la restauració de les campanes de San Lucas de Cheste: ell va obrir uns camins i unes maneres de restaurar que altres, especialment Jean Pierre CAZARRÉ de France Carillons es van encarregar d'eixamplar i de definir per a les nombroses empreses que vindrien després.

Aquest pes aproximat va ser verificat en una tesi doctoral d'enginyeria, presentada per Salvador IVORRA CHORRO en 2002 a la Universitat Politècnica de València, amb el títol *Acciones dinámicas introducidas por las vibraciones de las campanas sobre las torres – campanario*. El càlcul, que IVORRA va comprovar, dona una referència aproximada per al pes d'una campana de les nostres; per a campanes de carilló pot ser un 20 % menor, i per a campanes alemanyes, de perfil gruix o molt gruix, pot errar molt més, però aquest no és el nostre cas.

En conseqüència, una campana de 100 cm fa $(1 \times 1 \times 1) \times 579 = 579$ quilos. La campana major de Castalla de la qual parlàvem adés fa 134 de diàmetre, i per tant $(1,34)^3 \times 579 = 1.393$. No obstant, la diferència de 348 quilos suposa un 25 % de diferència justificat per un perfil gruix. Així i tot estem parlant d'una avaluació aproximada, que ja ens permet de saber un poc del que estem parlant. Naturalment, i per altra banda, estem parlant exclusivament del pes de la campana; després cal afegir el pes de la truja o jou; si és de fusta pot pesar uns $\frac{3}{4}$ del total de la campana, mentre que si és de ferro fa aproximadament $\frac{1}{2}$ del pes del bronze. Altres efectes de les truges motivaran l'ús de les de fusta.

Diàmetre	Pes	Diàmetre	Pes	Diàmetre	Pes
30	18	65	160	110	750
35	25	70	200	115	875
38	33	75	230	120	1.000
42	40	80	290	125	1.150
45	47	85	340	130	1.300
48	60	90	430	135	1.450
52	76	95	500	140	1.600
56	94	100	550	145	1.775
60	120	105	650	150	2.000

Mesures en cm i quilos.

Grandària i nota de la campana

No és l'aspecte extern de la campana el que determina la seua sonoritat (caldría dir "les seues sonoritats") sinó el perfil intern; diferències de mil·límetres poden causar canvis de sonoritat d'un semitò per dalt o per baix.

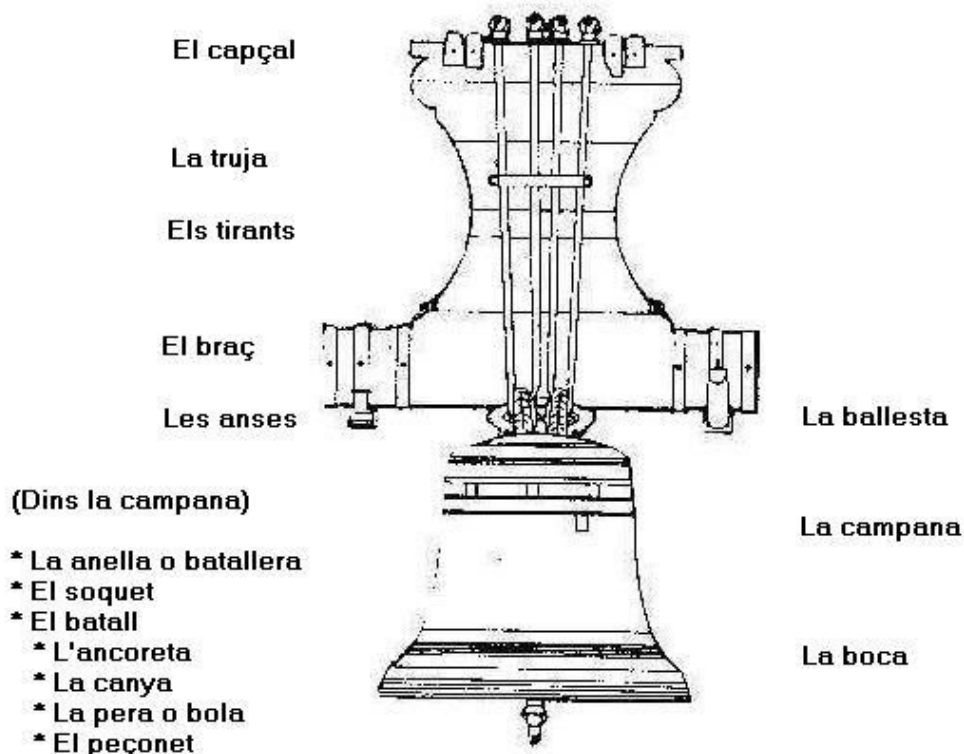
El diàmetre de la campana no marca la sonoritat, la nota, sinó el perfil, és a dir el gruix de les parets. I aquest gruix determina tant que una campana més gruixuda, encara que no ho sembla, siga més aguda que un altra del mateix diàmetre i de parets més fines.

Les nostres campanes històriques, les nostres campanes tradicionals, tenen la tendència a ser fines, i per tant més greus que altres de diàmetre semblant però més gruixudes. La diferència no és sols d'altura de nota; també es de potència sonora: a major gruix de les parets la campana és més aguda i com que també la massa és major, la potència sonora creix. En Europa per general i en Alemanya per particular, hi fan de tres a cinc gruixos de campanes, segons el lloc on vagen ubicades. Les nostres, de perfil fi o normal no els interessen per que tenen, segons ells, pobresa d'harmònics, unida a una menor potència de veu. Ells les fan de perfil gruix, molt gruix o extra gruix, amb les característiques sonores esmentades. Exemple d'aquestes campanes gruixudes és el de Morella, anomenat abans: la campana pesa més i té més diàmetre, però com és més gruixuda sona més aguda que altres dues de menors.

Pel contrari, les huit noves campanes de carilló del Sant Àngel de La Vall d'Uixó, de grandària menuda (marcada per l'ample de les finestres de la planta alta del campanar) es varen fer gruixudes, justament per la seua alta ubicació, per què el seu so arribara amb la mateixa força que les altres majors i situades uns quants metres més baix.

Les instal·lacions com instrument musical

Les parts de la campana tradicional

Ho hem apuntat moltes vegades: l'instrument musical no és tan sols la campana; també forma part de l'instrument les instal·lacions, els accessoris i l'edifici. Aquest conjunt no sols canvia la sonoritat de les campanes: determina la manera de tocar-les, i per tant limita les possibilitats de comunicació. Es tracta, per tant, d'un conjunt fet, de manera més o menys conscient, amb unes característiques culturals, és a dir arrelades amb la manera de tocar les campanes, i per tant de concebre-les com un element integrat en la comunitat.

La truja

En la cultura valenciana, tant espanyol com valencianoparlant és usual anomenar truja, trucha al contrapés de fusta o metàl·lic del qual penja la campana. La mateixa indicació de contrapés apunta cap a una campana en moviment, generalment circular. Algunes campanetes menors de senyals, o de petites esglésies, sols tenien una trugeta menuda, que permetia únicament tocar a mig vol la campana. Però generalment la campana està dotada d'un contrapés abans de fusta, durant uns trenta anys metàl·lic, i ara de bell nou de fusta, que permet el toc circular de la campana. Així, a Vila-real, en 1447/1448 parlen de un pagament *per les despeses fetes en la truga nova de la campana apellada Morlana del campanar de la sglesia...* De vegades anomenat *jou*, *yugo*, però generalment indicat com truja, una paraula que s'estén per l'àmbit lingüístic, tot i que es troba ja en desús a Catalunya, on és més usual la paraula *tremuja*. Així, a Reus, en 1773 parlen de *Compta del que se a Gastat per compondre la truija de la campana de St. Pera...*. La truja a la valenciana té unes certes mesures típiques, i una relació de pes amb la campana. Així, el braç, que és la fusta de la qual penja el conjunt i que suporta el contrapés, sol tindre tres vegades l'ample de l'ansa de la campana. Per altra banda, la part superior o capçal sol tindre el doble de gruix, ço és sis vegades l'ample de l'ansa de la campana. De manera general no solen tindre contrapés de ferro o de pedra en la part superior, ja que el perfil obert aporta el

Tocs de campanes – Curset d'introducció

pes necessari. També de manera general, la part de fusta damunt del braç és tan alta com la campana i l'ample del capçal és semblant al diàmetre de la campana, o *boca*. Aquest model de contrapés de campana implica, entre altres coses, un desequilibri buscat, que té diverses i importants conseqüències: si la campana està massa desequilibrada (poc pes de la truja, el batall cau tan ràpid que no sona; si està molt desequilibrada, sols pega una de les dues batallades; si l'equilibri és normal, pega ambdues batallades (la primera o *bona* tendeix a ser més potent) per un estil de fort; si la truja està massa equilibrada, la campana està *bova* i roda massa espai, amb la qual cosa el batall roman sobre la campana i limita la seua sonoritat. Aquest excessiu equilibri de la campana té gran importància sobre la conservació, ja que una campana que gira lenta, per l'efecte esmentat de romandre massa temps el batall sobre el bronze, està en perill de trencament. Els materials de què està feta la truja també modifiquen el so, transmeten més o menys vibracions sonores a la fàbrica de l'edifici, i augmenten o disminueixen la duració de la campana. Així, en una truja de fusta, la campana està aïllada acústica i metàl·licament de l'edifici, mentre que en una truja de ferro, les vibracions tant d'altres com de baixes freqüències són transmeses directament a la fàbrica. Els fabricants addueixen que amb la instal·lació d'un tros de fusta entre les anses de bronze i el braç de ferro ja queda aïllada la campana, però ometen de dir que aquesta continua unida, mitjançant els tirants de ferro, a la part metàl·lica.

El batall

La campana és definida com un objecte de bronze, en forma de vas invertit, que sona en ser colpejada. La forma, el pes i els materials modifiquen també el so. Hi ha nombrosos estudis – tots forasters – que indiquen que el material del qual està fet el batall modifica lleument el so; en realitat la campana té un conjunt de notes parcials, que sonen totes alhora en ser colpejada; no obstant el material que la colpege modifica algun d'eixos parcials; així amb un batall d'acer, la campana sona "metàl·lica" – en realitat estan reforçats els parcials més aguts, mentre que amb un batall de bronze, la campana sona "molla", "blana" i és que els parcials baixos són reforçats més que els alts.

En principi cal que el batall, al menys la bola que percutisca al bronze, siga més molla, més tova que la campana – dit d'una altra manera: el grau de duresa del metall del batall ha de ser menor que el de la campana, per evitar el seu trencament, i per donar el so més agradable.

El trencament dels batalls és un dels maldecaps principals de tota instal·lació de campanes. Per una banda, si la campana està massa equilibrada, com ja hem dit, el batall reposa durant massa temps sobre la campana i sol produir un trencament, bé del bronze, bé del propi batall. Si la campana està poc equilibrada es produeix l'efecte contrari: el batall "vola" a la mateixa velocitat i no arriba a tocar, o sols dona un cop (tot i que de vegades, els campaners voltegen les campanes a una velocitat màxima per tal d'evitar que sonen, i produir-ne al mateix temps altres sonoritats). Una solució tradicional per evitar el trencament era, en el cas de campanes equilibrades, posar la canya de fusta – modernament de materials plàstics com el Teflon – però aquesta solució té uns efectes sonors negatius notables: el batall rebota dues o tres vegades, i no treu tota la sonoritat de la campana. Però els nous batalls de ferro trenquen, especialment en les campanes mecanitzades a la manera primera, ço és amb jou de ferro amb l'eix trencat...

Com fer? Sabem que s'estan fent nombroses recerques de nous materials, de distints tipus d'acer dolç, però sabem també que hi ha diverses causes de trencament de les campanes: la primera és la diferència de materials, ja que els ferros tradicionals, aparentment més impurs, eren també més elàstics i resistents. D'altra banda ara es toca més que abans; especialment es voltegen molt més les campanes, ja que costa ben poc prémer un botó o fins i tot programar un ordinador perquè automàticament inicié els tocs. I, sobre tot, es conserven poc les instal·lacions: hi ha un escrit del XVIII en el qual s'indica que el batall del *Borrego*, la campana gran de Sant Joan del Mercat de València, es duia al ferrer cada dos anys, tot i que la campana no voltejava més de dues dotzenes de vegades a l'any, entre altres coses per l'enorme esforç que suposava moure-la per tres homes. Ara, amb l'absència de campaners – els primers conservadors, pel compte que els té – i com que ningú no puja als campaners, mentre sonen... Així passa que batalls es solten, es trenquen o es despengen produint no pocs incidents (encara que sempre "de miracle" no passa res, però no

Tocs de campanes – Curset d'introducció

és qüestió d'anar provocant al cel, per la falta de conservació de unes instal·lacions, exposades als quatre vents, en moviment i de certa magnitud).

Hem parlat de batall (que en alguns llocs anomenen *badall*, tot i que es tracta d'una cosa molt diferent, i que al sud de la Comunitat Valenciana diuen *pigot*) . Però cal parlar també d'un element extern, cada volta més difós: es tracta del martell extern o mall, i per extensió i degut al mecanisme que el mou, *electromall*. Com ja hem apuntat, la campana té un *punt*, la part més grossa, que és on deu ésser percutida. Ara bé, si és percutida per dins (el cop usual del batall) o per fora (el cop usual del mall) el so és una mica diferent. En les instal·lacions tradicionals, com que calia pujar per voltejar les campanes, es tocaven "des de baix" amb una corda lligada al batall – per tant el so era més o menys el mateix (per què sona la campana de manera distinta si està fixa o en moviment). Tan sols les campanes de rellotge – de vegades les mateixes per al vol – tenien uns malls externs, de gravetat: una gran massa, unida a un cable o cadena, i connectat generalment al rellotge, que alçava la peça i aquesta queia per gravetat, percutint la campana, i separant-se immediatament gràcies a un moll o ballesta que impedia que el mall quedara *amorrat* a la campana, tant per evitar el seu trencament com per donar un so més pur.

El moviment de les campanes

Hi ha un acudit que conta que els russos, que tenen les majors campanes del món cristià, però penjades de bigues, quan van veure les primeres pel·lícules mudes, en blanc i negre, dels tocs de campanes europeus, basats com veurem més avant en el moviment de les campanes, que els del vell continent estàvem mal del cap, ja que en compte de moure el batall, movíem la campana que és molt més pesant. A la primera vista no els faltava raó, però sols a la primera vista; les campanes en moviment (oscil·lades o voltejades) estan sotmeses a un conegut efecte físic, l'efecte Doppler, que demostra que un objecte sonor que s'acosta augmenta la freqüència, i per tant sembla més agut que el mateix objecte en allunyar-se, que sembla més greu. Aquest canvi de sonoritat, volgut, motiva l'esforç de moure la campana.

A més, i segons les últimes investigacions, segons el cop del batall una de les freqüències parcials, la quinta, *desapareix*, o per dir-ho més exacte, és anul·lada segons el tipus de batallada, de manera que es produeixen, dins del conjunt de freqüències produït per la campana, unes modificacions, que probablement estiguen relacionades en efecte psicoacústics, i que per tant tinguen efectes psicològics sobre els oients.

Alguns campaners ens deien que la campana tocada a batallades sonava *fofa*, per a imitar el volteig, mentre que no dubtaven usar aquella tècnica per a les *batallades* o toc d'oració. No és que sonara mal, es que sonava com no devia fer-ho per a segons quins efectes sonors buscats.

No estem parlant de combinar repics i campanes voltejades: aquesta és, dins de certa ordenació, la manera més tradicional de tocar dels valencians. Però si que parlem d'imitar, a batallades, el volteig d'una campana – una pràctica absolutament negada en la pràctica totalitat dels tocs tradicionals; de fet preferien que una campana es quedara en silenci, abans que tocar-la sols amb el batall.

És cert que, actualment, quan hi falten campaners al Campanar de la Vila de Castelló, practiquen aquesta tècnica, però ens sembla més que un costum una mala pràctica introduïda fa poc, en els últims anys de l'anterior campaner., i que l'actual repeteix per què ningú li ha dit el contrari. Abans, quan la campana dels quarts, fixa, estava també en la sala de campanes, en algunes festes es repicava junt a les altres, però no s'imitava el volteig, que es un altra cosa.

El campanar

El campanar, lloc on estan ubicades les campanes, és de la major importància per a l'expansió sonora de la seua música. Una primera característica genèrica (però no general) es la ubicació de les campanes en les finestres, de manera que quan voltegen de vegades el seu cop pega en l'interior de la sala de campanes, i de vegades en l'exterior.

Hem dit de manera genèrica, per què el Campanar de la Catedral de València, que hom anomena sovint la Torre del Micalet, té les campanes a dintre, mig amagades darrere unes finestres de fusta que cobreixen la meitat del forat. Aquesta cobertura és antiga, i era

Tocs de campanes – Curset d'introducció

recomanada per un Arquebisbe en el XVIII. Així, FABIAN i FUERO¹⁶ escrivia en 1790

Así como es verdad inegable que nadie tendria razon para reprobar el moderado uso de las Campanas atendidos los santos fines, el cuidado, i solemnidad, conque las bendice i consagra nuestra Santa Madre la Iglesia, i la comodidad que traen á todos, á lo menos para saber la hora en que se celebran en los Templos los Divinos Oficios, así tambien es cierto que no habrá fundamento racional para aprobar el intolerable exceso, que se ha introducido, de los toques, por las molestias i vexaciones que causan...

A fin pues de cortar de raiz aquest abuso tan reprobado é insufrible, despues de encargar, como encargamos por aquest Edicto que en todos los Campanarios se pongan en el modo posible unas tablas como las que hai en el de nuestra Santa Iglesia Metropolitana, para precaver las mortales caidas de las personas que tocan, i otras desgracias por desprenderse las Lenguas ó Campanas mismas, i para detener en mucha parte lo ingrato que tenga su sonido.

L'edicte, molt més llarg, tracta de limitar l'excés de tocs, manant, sota la pena d'Excomunicació Major, que no duren més de cinc minuts els tocs, entre altres limitacions. Però ens interessa ara en el text que acabem d'esmentar: que cal posar en els altres campanars, així com al de la Catedral, unes taules de fusta, per evitar les caigudes, per evitar la caiguda de batalls i sobre tot per fer més dolç el so – en suma per fer una caixa de ressonància més adient.

Aquesta manera de tapar parcialment els campanars per millorar l'acústica degué ser usual en els campanars gòtics (com ho és arran d'Europa on les campanes no estan pràcticament mai visibles, sinó que són audibles, que és la seua vocació). Sembla que el de Reus, fins a després de guerra, de la Seu Vella de Lleida o la Catedral de Mallorca, campanars gòtics com el de la Catedral de València, també tenien les finestres a mig cobertes. Cosa semblant degué passar al Campanar de de Castelló; si més no es poden explicar les frontisses que hi ha en quasi totes les finestres de la sala de campanes (encara que pel menor gruix del mur és més difícil d'explicar com podien voltejar les campanes).

La major part dels campanars tenen una sala quadrada amb sengles finestres, de les quals penja una campana en cadascuna. Per augmentar la ressonància de la sala, totes tenen una volta, sovint de rajola i enlluïda, en la part de dalt, mentre que per baix hi ha una barana per sota de cada campana. No es tracta sols de marcar un espai de seguretat per als campaners i visitants: es tracta sobre tot de crear un espai sonor, acústicament rellevant. De fet, sovint s'observa com des del campanar es concentren els sorolls, fins i tot mínims, del carrer. I, a la inversa, la sala de campanes està disposada, amb la volta, per expandir els sons aguts (que s'estenen, per dir-ho de manera fàcil, en línia recta) i amb les baranes, que solem dir *mamperlats* (sense relació, o amb poca relació, amb els mamperlans, els límits sovint de fusta de cada un dels escalons d'una escala), es reforcen els sons greus (que també, per parlar de manera visual, s'estenen en totes les direccions, sens que calga "veure" la campana gran. Així, amb les baranes i la volta, es crea una certa caixa de ressonància, que expandeix els sons cap a fora. Una part important d'aquesta difusió està relacionada amb l'altura de la ubicació de les campanes: sovint s'observa que les menors, anomenades "els tiples" s'ubiquen en un entramat de bigues de fusta, en la part alta de la sala; no sols es tracta de posar "més campanes"; es tracta de posar les més agudes a dalt, de manera que es *vegen* i així expandir millor el seu so. De la mateixa manera, en la sala de campanes es sol posar els eixos tots a la mateixa altura, marcada per la campana major; de manera que naturalment les menors queden més altes que les majors, per ser més curtes; és un altra manera intuïtiva de posar les més agudes més a dalt. Quan es va restaurar el campanar de Vilafamés ja vam informar negativament sobre la desaparició de les baranes i de la "falsa volta", que l'arquitecte considerava innecessàries, i que li trencaven l'estètica de la seua restauració; és una opinió, però acústicament els resultats són molt més pobres que abans, i les campanes queden una mica perdudes, allà dalt, al centre de tota la finestra...

Ja que estem en el campanar, encara que no es tracte d'un tema acústic, destacarem l'existència, en la immensa majoria de campanars valencians, de diversos forats en els murs i en la part superior de l'arc on es troba la campana: aquests forats de la bastida (és la paraula

16 FABIAN I FUERO, Francisco *Edicto sobre los toques de campanas*
<http://campaners.com/php/textos.php?text=1026>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

tècnica; en espanyol *mechinal*) servien per posar bigues de fusta per poder afuixar una campana sense haver de baixar-la, cosa sempre complexa; així mateix el forat vertical – dissortadament cegat en moltes últimes intervencions – serveix per passar una cadena que dalt es creua amb un barró, i de la qual penja baix un quinal per a poder pujar o baixar la campana, cosa que cal fer cada vint o trenta anys, per manteniment. En cas contrari, les males empreses de restauració fan forats en el mur i hi deixen bigues de ferro, per al seu treball, que després no es molesten en llevar.

Els tocs, les instal·lacions i les campanes

Com es pot imaginar, la ubicació de les campanes a certa altura, amb certs elements auxiliars, i en una sala específica, no sols tenen conseqüències acústiques; també en tenen i de directes respecte als tocs. Si les campanes estan fixes, no es poden voltejar (evidentment!), però si tenen mitja truja, sols es podran tocar a mig vol. També pot donar-se el cas que no pugen voltejar dues campanes al mateix temps, per entropessar la una amb l'altra, o que una campana estiga tan alta, respecte al sol de la torre, que calga inventar diverses tècniques per a tocar-la. Generalment, el sentit de voltejar una campana, a no ser que es voltege amb cordes, depèn de l'altura a la qual es troba; si els tirants, és a dir la part alta de la truja, quan la campana està invertida, passen a una altura aproximada dels ulls, els campaners tendiran a anar a buscar la campana, i tocar-la cap a dins, entrant-la al campanar. Si pel contrari està més baixa, la tendència natural és d'espentar-la cap a fora.

Si la campana està encara més alta, s'utilitzaran cordes per voltejar-la, i per a repicar hi haurà diverses combinacions, de manera a tocar amb el menor esforç possible, per produir el major efecte sonor. Ja en tornarem a parlar a l'hora de descriure les tècniques, però quedem-nos en que l'instrument, format pel conjunt de campanes, instal·lacions, ubicació i espai, determinen els possibles tocs, que es veuran encara més limitats per la tradició i les normes estètiques de cada lloc. Es tracta, però, d'un instrument musical ple, on cada part influeix en el resultat final: la producció de música amb intenció de comunicar.

Campanes com a ritme, campanes com a melodia

No cal dir que tota acció musical està basada, si més no, en dos aspectes d'una mateixa cosa: la melodia, ço és l'altura absoluta de les notes utilitzades, respecte a uns patrons que han anat canviant amb els segles, i el ritme, que és la utilització al llarg del temps d'aquelles notes musicals, una darrere (o junt) a l'altra.

Però els instruments musicals, per la seua natura, poden incidir més en un o en l'altre aspecte. És evident que un bombo (que pot tindre dues notes o tres, si es tracta d'un instrument de concert) es va a utilitzar més com a base rítmica, que un violó, posem per cas, que sol gastar-se per a marcar les melodies.

Però els instruments poden tenir un valor més aviat melòdic o rítmic, no sols segons la seua possibilitat de fer melodies, sinó el seu paper dins una composició: recordem que en una banda de música, certs instruments melòdics impliquen acompanyaments rítmics.

La campana, que produeix una nota (o millor un conjunt de notes com veurem a continuació) pot utilitzar-se tant per fer melodies, amb un nombre bastant de campanes o ritmes. Però la cosa no és tan senzilla i depèn de components culturals més que musicals. Així, en el món de les campanes a Europa hi ha unes zones on predomina la melodia i altres on les campanes valen per al ritme, i estem sempre parlant de diverses esglésies cristianes. Curiosament aquesta particularitat no va associada, com podria esperar-se, a l'església: en cantons de Suïssa amb església calvinista i catòlica els tocs no canvien gaire d'un temple a l'altre, però són diferents respecte a altres poblacions veïnes i sobre tot a altres cantons suïssos.

Diguem que, de manera general, les campanes estan basades en ritmes en el nord (església ortodoxa russa, esglésies luteranes i calvinistes), i al sud (església catòlica, església ortodoxa grega). En el centre, però, les campanes tendeixen a fer melodies i no ritmes. És interessant que en aquestes terres, fins i tot els conjunts de campanes litúrgiques tenen *notes seguides*, seguint una melodia gregoriana: així, anomenades *motius* segons LEHR (1997:293)

Tocs de campanes – Curset d'introducció

Nom del conjunt	notes
Motiu Gloria	do – re – fa
Motiu Te Deum	do – mib – fa
Motiu Gloria – Te Deum	do – re – fa – sol
Motiu Salve Regina	do – re – mi – sol - la

Per nosaltres, aquestes campanes estan massa "seguides", i solem disposar-les de manera que hi haja entre elles sovint la distància d'una tercera, major o menor, entre les seues notes. Així, per al cas de Cheste, originalment fabricades en 1780 per Josep LLEONART, la seua afinació és mib₁ – fa₁ – sol₁ – sol_{#1} – la_{#1} – re_{#2}.

Un altra notable diferència entre ambdós mons és la tendència que tenen els de la melodia, de tractar de tocar cançonetes, fins i tot amb tres campanes, mentre que nosaltres sempre fem ritmes, sense importar més que la nota relativa del conjunt: la campana més greu fa de grossa i la més aguda de menuda, tinguen la nota que tinguen. Més avant parlarem de com es resolen aquestes posicions relatives, en el cas dels nostres tocs.

De fet el nostre sistema de campanes està basat en la relació de les campanes, és a dir en la posició relativa entre elles, i no en la nota absoluta de cadascuna. Un exemple comú és la limitació tradicional de tocar la campana major, anomenada sovint *la campana gran*, o també *la campana grossa* només per a les grans festes anuals (Pasqua, Nadal, les festes, però sobre tot per al dia del Corpus Christi). Ara bé, en cas de trencament o d'avaría d'aquesta campana, la següent, és a dir *la mitjana fa de gran*, com diem a València: una campana pren el lloc de l'altra i el significat és el mateix. I naturalment, per a les festes majors de cada lloc, la sonoritat és sempre diferent, perquè la nota de les campanes és distinta, tot i celebrar la mateixa melodia.

Evidentment, com a fet musical, les dues característiques son indestruïbles: no hi ha ritme sense melodia, melodia sense ritme... o si?

Direm que prima el ritme quan les campanes són considerades no com a notes absolutes – diguem un re o un mi, sinó com a referències relatives: la grossa (la més baixa), la mitjana (ni la una ni l'altra), la menuda (la més aguda). Així i tot ja estem aportant una relació musical: la grossa no és la campana més gran, és la més greu, cosa que pot coincidir però no necessàriament. En els nostres campanars, amb tres o quatre campanes com a mínim, no "es pensa com a melodia"; de fet poca gent coneix la nota de les seues campanes, i fins i tot els fa estrany que en tinguen.

Prima la melodia quan amb tres campanes – que seria el mínim – la gent tracta de fer cançonetes... I les reconeix. Moltes d'aquestes peces melòdiques no tenen significat de per se com els nostres tocs – o potser tenen un significat independent: tocar l'Himne de la Joia pot ser interpretat com una alta música comunitària, una manera d'avisar les hores, l'himne d'Europa o no res, mentre que un toc "sempre vol dir alguna cosa"...

Hem apuntat altres voltes que la línia de la melodia s'estén més enllà dels Pirineus, i incloent tot Portugal, England, tota la Península Ibèrica, el sud de France, el Nord i el Sud d'Itàlia (però no la part central), i els ortodoxes, tant del Sud com del Nord.

La zona de la melodia s'estén per la meitat de France, i tot el Benelux; si voleu dir-ho d'altra manera Vlanderen, o per dir-ho a la nostra Flandes, tant els del Sud, Catòlics, i que parlen Francès com els del Nord, Reformats, i que parlen Nederlandse Taal...

De fet, la cosa es complica una mica més: en les noves instal·lacions de tot arreu ja es té en compte la nota de cada campana, i l'afinació de les seues notes parcials, fins i tot si no van a produir melodies, i també els carillons, que és l'instrument de campanes melòdic per excel·lència s'estén cada volta més.

Introducció a la litúrgia

La litúrgia, segons la VIQUIPÈDIA, és el culte públic habitual que realitza un grup religiós. Fa referència a un ritual formal, més o menys elaborat, i promulgat pels qui tenen poder per elaborar-lo, ja que entenen que participen més o menys directament amb el diví. Dit així, no hem avançat massa per entendre la relació entre la litúrgia i les campanes.

Com veurem més avant, quasi totes les grans religions associen les campanes a la litúrgia, siga per anunciar actes comunitaris, siga per acompanyar-los, siga per protegir al grup, al mateix temps que representen i reforcen les maneres pròpies de veure el món, és a dir organitzen el temps, l'espai i la comunitat a través dels seus tocs. També parlarem més avant com els nostres tocs de campanes compleixen eixa funció de representació i reforçament comunitari; ara ens limitarem a tractar de comprendre la litúrgia cristiana, i més concretament la – o les – litúrgia catòlica.

Començarem, ja des d'un punt de vista de l'Església Catòlica Romana, com s'organitza el temps. I és que concorren al mateix temps dos calendaris diferents, el solar i el lunar, en la seua base, més enllà d'altres visions.

Tant l'any com el mes tindrien correspondència astronòmica; amb la setmana la cosa està més complicada... o no. En la nostra cultura, de manera àmplia, la setmana té set dies, i la Bíblia ho valida dient que Déu va fer el món en set dies. Però també set era la manera en la qual les antigues civilitzacions babilòniques ordenaven el temps, dedicant – com nosaltres, de manera inconscient – cada dia a un déu antic.

I un altra, que no és poc: la setmana quin dia comença? Ja sabem que per als anglesos comença en diumenge, però fa tres o quatre diccionaris de la RAE encara afirmaven que el diumenge era el primer dia de la setmana. Ara diuen que és *Séptimo día de la semana, que es festivo para el cristianismo y, en general, en el mundo occidental*¹⁷.

Cinc dies estan encara dedicats als planetes, que porten noms de déus antics: el dilluns és el dia dedicat a la Lluna (i també als morts: els antics pensaven que els morts anaven a la lluna); el dimarts dedicat a Mart, el déu de la Guerra; el dimecres a Mercuri, el déu del comerç i de les comunicacions; el dijous a Júpiter, el Déu Pare en la mitologia romana; el divendres a Venus, la deessa de l'amor i de la fecunditat... Ens resta el dissabte, dia del Shabbat – i per tant relacionats amb la religió jueva, a la que tornarem immediatament – , i el diumenge, el dia del Senyor, el de la Resurrecció de Jesús.

Per tant, ja en la setmana, que no correspon a cap moviment astronòmic, tenim la presència de les tres religions que van a ordenar el calendari litúrgic. És possible que la setmana tinga una lògica: és la quarta part de 28 dies, que és aproximadament el cicle lunar. No obstant en altres cultures i en altres moments de la història la setmana (què com indica el seu nom vol dir set dies) podia tindre cinc dies, com en el calendari civil mexica... o deu dies com en calendari religiós també mexica o el més pròxim revolucionari, que va imposar, durant poc de temps la Revolució Francesa.

Hem parlat de dos calendaris, el **jueu** i el **romà**, que conformen el nostre calendari litúrgic. En efecte, les festes més antigues del cristianisme – que al principi no és més que una variant del judaisme, però que ben prompte es separa, sobre tot després del contacte amb la cultura romana – són les pròpies del calendari jueu, que és un calendari sobre tot lunar. Ja sabem que la lluna gira cada aproximadament 28 dies en torn de la terra (per tant cada quatre setmanes) i que la lluna plena d'abril, és a dir la més pròxima a l'equinocci de la primavera, marca la festa fixa de Pasqua.

Em fa gràcia que la gent, habitualment, considera que Pasqua és una festa variable, però sempre coincideix en diumenge i en lluna plena, encara que a distint dia de l'any, mentre que Nadal, que té un dia de l'any fixe, no té en compte ni la lluna ni el dia de la setmana. La idea és incoherent: Nadal és una festa fixa però enguany en què cau? Doncs, la mateixa pregunta que per a la Pasqua, tot i que amb més variables.

Per tant el **calendari lunar** marca les dates fixes no sols de la Pasqua sinó també d'una sèrie important – jo diria que central – de festes litúrgiques anteriors i posteriors. Els antics hi van incloure una sèrie de condicions per fer que la Pasqua no sols fora aquest

---

17 REAL ACADEMIA ESPAÑOLA *Diccionario de la lengua española: domingo*
<https://dle.rae.es/domingo>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

diumenge més pròxim al pleniluni de primavera sinó que no coincidira amb la Pasqua jueva – tot i que era el seu origen. Es tracta de l'**epacta**, que són els dies que l'any solar supera als dotze mesos lunars o dotze llunacions, així com el **nombre auri**, que és el rang que un any determinat té en un cicle de 19 anys en el qual el cicle de la lluna i el del sol coincideixen. No insistirem més en aquestes paraules, que ens poden confondre, però les indiquem perquè poden aparèixer quan es parla del càlcul de la Pasqua, ara automàtic amb molts diversos programes informàtics.

Per cert, que els musulmans segueixen un calendari lunar, cosa natural ja que a l'Àrabia a penes hi ha variacions d'oratge i de durada de la jornada durant l'any, però els jueus, dels quals prenem el calendari de la Pasqua, combinen tant el lunar com el solar.

Cicle anual lunar: la Pasqua

La Pasqua és el centre de la litúrgia cristiana en general i catòlica en particular. Al llarg dels segles s'ha pogut donar més o menys valor a les diverses celebracions anuals, inclòs el Nadal, però sempre Pasqua, que no celebra el pas de l'Àngel matant als enemics egipcis i alliberant al poble com pensen els jueus sinó la Resurrecció de Jesús, ha sigut el centre del temps litúrgic cristià.

La Pasqua ordena les principals festivitats de l'any, llevat Nadal, celebrant-se a dies fixes abans i després de la lluna plena d'abril. En els últims temps algunes festes han variat de data, acomodant-se al calendari civil, i passant-les del dijous preceptiu al diumenge següent. Cal recordar, per cert, que la major part de l'Europa cristiana, tant catòlica com reformada, continua celebrant el dilluns de Pasqua, el de Pentecosta o el dijous de l'Ascensió, festes ací *traslladades* al diumenge següent.

Aquesta és la distribució de les distintes celebracions abans i després de Pasqua:

Dimecres cendra	-46
Primer diumenge Quaresma	-42
Tercer diumenge Quaresma (Magdalena)	-28
Diumenge Lætare	-21
Diumenge de Rams	-7
Pasqua	Lluna plena equinocci primavera
Ascensió (dijous)	+40
Ascensió (diumenge)	+43
Pentecosta	+50
Trinitat	+57
Corpus (dijous)	+60
Corpus (diumenge)	+63

Per a l'Església Catòlica els 40 dies de la Quaresma no inclouen els diumenges, mentre que per a l'Església Ortodoxa sí que compten i per tant comença un dilluns per a ells.

Però l'Església catòlica combina aquest calendari lunar d'origen jueu, centrat en la Pasqua, amb el calendari solar, centrat en Nadal, d'origen romà. Quatre diumenges abans – per tant un mes lunar abans – comença l'Advent, una espècie de Quaresma en miniatura, amb rituals semblants, però més lleugers que en primavera, i amb el tercer diumenge Gaudete també especial, i anomenat, com el diumenge Lætare *Dominica Rosa* pel color dels ornaments. Més avant parlarem d'aquells colors.

Inici de cicles

L'inici del dia i l'inici de l'any no corresponen amb allò que l'Església anomena *el temps civil*. El dia comença, habitualment, a les dotze de la nit, però els diumenges i els festius

Tocs de campanes – Curset d'introducció

comença la vespra a migdia: *El dia litúrgic comença a mitjanit i s'estén fins a la mitjanit següent. Però la celebració del diumenge i les solemnitats comença ja en la vesprada del dia precedent.*

I l'any, com hem apuntat, acaba el diumenge de Crist Rei, darrer diumenge de l'any litúrgic, i comença el primer diumenge d'Advent, que sol ser el més pròxim al 30 de novembre.

Cicle anual solar: Nadal

Nadal és una festa més *moderna*: tres segles més tard. Mentre que la Pasqua es celebra des del principi del cristianisme, Nadal comença a celebrar-se associant-la a la festa del Sol Invicte, el 25 de desembre.

Els dos cicles – Pasqua, Nadal – van associats al ritme de la Naturalesa, en l'hemisferi nord: Pasqua és el temps de la Resurrecció, del renaixement de la vida, mentre que Nadal coincideix amb els dies més curts. Segurament els antics pensaven que calia venerar al sol d'una manera o una altre ja que cada dia lluïa menys... Per això Nadal implica de nou un renaixement: a partir d'aquell dia les jornades, el temps amb llum solar, tan important en les societats antigues, comença a créixer de nou.

Vetus ordo, Novus ordo

Aquestes paraules, en llatí, es refereixen a la litúrgia anterior i posterior al Concili Vaticà II reunit a Roma entre 1962 i 1965 va impulsar una actualització de l'Església Catòlica als nous temps. Entre ells una àmplia reforma de la litúrgia, les principals característiques de la qual eren la utilització de les llengües locals i la simplificació en tots els sentits de les accions litúrgiques.

No parlarem de casa nostra, on el llatí, com llengua solemne de la litúrgia, fou substituït pel espanyol i no pel valencià. Però si raonarem dels importants canvis, que afectaren, i tant, als tocs de campanes corresponents.

En realitat el *Vetus ordo*, l'orde vell, no és tan vell: és el producte del concili de Trento (1545-1563) el qual va ser l'inici de la Contrareforma i l'afirmació de l'Església Catòlica, Apostòlica i Romana, *única verdadera*, front a la reforma protestant d'aquells moments.

La litúrgia era molt rígida, amb quantitat de gestos programats com per exemple ajuntar els dits del celebrant després de la consagració, de manera que no passava els fulls del Missal Romà amb el polze i l'index, sempre apegats fins la comunió, sinó amb els altres dits, gràcies a unes marques de cuir que tenien les pàgines del llibre.

Les misses eren de cara a l'altar, per motiu simbòlic... i per motiu acústic: el sacerdot, en nom de la comunitat, que estava pràcticament tota la missa en silenci, presentava un sacrifici a l'altar, i tots els fidels el seguien. També és cert què, amb l'absència d'aparells amplificadors, la veu projectada cap al retaule era millor escoltada pels fidels que quan el celebrant es tornava de cara al poble.

Les misses havien de ser pel matí: la norma obligava a no menjar ni beure des de la nit anterior. Una gota d'aigua trencava el dejuni eucarístic i per tant ja no es podia combregar. Per això eren freqüents les misses de matinada: a les quatre, les cinc, les sis... Només els joves capellans, més resistents, celebraven les darreres misses allà a les onze.

Com que hi havia tants capellans, qualsevol església de poble tenia cinc o sis, feien cor de matí i de vesprada: laudes, missa conventual o solemne amb tres participants però un sol celebrant, sexta i nona, de matí i de vesprada les vespres i potser completes i encara més rar matines. Com anaven amb el sol, les dotze del migdia eren les dotze solars, els horaris, a més de la limitació del dejuni eucarístic, eren molt matiners, per al nostre compte: toc d'alba al fer-se de dia; diverses misses abans la conventual, potser avisades amb una campaneta menuda sobre la sagristia; missa conventual amb toc diferent segons la *classe* del dia; sexta i nona després de la missa conventual; àngelus a migdia, hora de dinar; vespres cap a les tres... i algunes activitats extres per la vesprada com el rosari, alguna novena... fins l'hora del sopar; toc d'oració de la nit, després completes, toc d'ànimes i a dormir. Els senyals diaris organitzaven la jornada: alba quan es fa de dia, àngelus quan el sol és alt; oració al fer-se de nit; ànimes quan ja és de nit fosca. Per tant els rellotges eren relativament innecessaris, ja que la jornada, el temps amb sol, era qui regulava la durada i els horaris, d'estiu o d'hivern, sobre tot canviant de Creu a Creu, de la creu de maig (dia 3) a la creu de setembre (dia 14).

Categories dels dies antics i dels nous

Els dies tenien diverses classes: **simple, semidoble, doble menor, doble major, doble de II classe, doble de I classe sense octava, doble de I classe amb octava**. Exemple de doble de I amb octava era Nadal que es celebrava de nou 8 dies més tard (1 de gener). Si a això afegíem els diumenges de primera com Quaresma o Advent, **dominica morada** o els de Pasqua, **dominica blanca** i fins i tot els 4^t de Quaresma o 3^r d'Advent, **dominica rosa**, tenim una idea de la diversitat de classes diàries... i de tocs, ja que sovint cada classe tenia un toc diferent, en les catedrals, però també en les col·legiates i fins i tot en les parròquies de ciutat. Ens els pobles, igualment, hi havia no menys de quatre classes: **diari, diumenge, festa menor, festa major**.

La *classe del dia* s'expressava des de l'alba o millor encara, des de les **primeres vespres** – els dies de menor classe només tenien primeres vespres però els de primera classe tenien també, com passa avui, **segones vespres**. Si a això li afegim totes les variacions produïdes pel distint cicle anual (marcat, com hem dit abans, per l'epacta i el nombre auri) tindrem una complexitat litúrgica, i per tant de tocs de campanes que a penes podem imaginar.

La classe del dia tenia molt diverses conseqüències, també per a la vida quotidiana. És de veres que els antics no tenien un mes de vacances, un concepte que a penes té setanta o huitanta anys, però a més dels diumenges, solien tindre fins a 60 dies festius a l'any ja que totes les primeres classes i moltes de les segones classes eren dies no laborables. I també amb altres conseqüències: en temps *de velacions*, per exemple en Advent o en Quaresma, la gent no es podia casar, i si et volies casar en desembre, el primer dia permès era el 26, passat Advent, passat Nadal. Un altre exemple: Sant Vicent Ferrer, que té la festa el 5 d'abril i que generalment cau en Quaresma o fins i tot la Setmana Santa, *trasllada* la festa al primer dia possible: ni Pasqua ni la Octava, per tant el dilluns següent.

Una de les primeres preguntes litúrgiques me les va causar un toc de Yepes (Castilla-La Mancha). Resulta que el vell campaner – anys 1920 – repicava la vesprada *para el fin de la siesta* però durant la Quaresma el repic es deia *de Candonga* i era pel matí, abans mig dia... Misteri? No, senzillament havien oblidat els orígens. El toc de la vesprada no era per finalitzar la becadeta – tot i que la gent organitzava les seues activitats justament a partir dels tocs que regularment partien la jornada – sinó per tocar a vespres, en un moment en el qual hi havien set o huit capellans en aquell temple. Però resulta que l'Església Catòlica tenia una antiga tradició, segons la qual, un poc semblant al Ramadà, havien de fer dejuni en Quaresma fins a després de vespres. Solució? Els matins feien Laudes i la missa conventual com de costum, i a continuació feien les vespres, per tant tocaven a vespres, i després ja anaven a dinar. Havien complert en les dues normes aparentment contradictòries: dinar després de vespres... i dinar a la seua hora!

Tocs aparentment anòmals com el *pa-i-mel* de la vesprada a Borriana, que segons la gent indicava el final de les classes del col·legi i l'hora de la berena dels infants, era en realitat un toc de vespres molt simplificat, al qual se li donava un altre significat. Com ocorria sovint amb els tres tocs d'oració, que la gent associava amb la despertada, l'hora del dinar o l'hora de tornar a casa. És de veres, i mai insistirem prou, que de nit els carrers no tenien llum pública i per tant el toc de retirada, sovint abans del toc d'ànimes, no sols manava tancar muralles, sinó entrar en casa. No era una tirania, sinó la manca de llum pel carrer la que obligava. I després, es tocava per les ànimes, per recordar-les... i per protegir-nos d'elles: la nit és l'imperi dels morts, com el dia és l'imperi dels vius. I de nit millor estar en casa per defensar-nos d'aquells que van solts pels carrers i que volen fer-nos mal...

Amb els difunts hi havia també una àmplia selecció: normalment hi havia tres classes, segons el que pagaven – primera, segona, tercera – però en molt llocs hi havia una quarta classe *de amore Dei*, o siga per als pobres que no podien pagar. En les ciutats arribaven a set classes distintes i sembla que a Madrid tenien dotze. Una classe o altra implicava més o menys cavalls per al carro funerari, amb més o menys ornaments – les famoses *pompes fúnebres* – i per suposat més o menys capellans, músics i cantors en el funeral. Que no es feia de cos present: sovint passava la comitiva davant el temple, beneïen el difunt i continuaven la marxa; la missa de funeral es feia sense mort. Per als morts infants, els *albats*, solia haver-hi dues classes, de ric i de pobre... Ni per als batejos ni per als casaments es tocaven les campanes. Sols per als difunts. Ja en parlarem.

Tocs de campanes – Curset d'introducció

Amb la nova litúrgia, promulgada per Pau VI, apareix la *Taula dels dies litúrgics segons l'orde de precedència* i són molt menys que en temps anteriors: **Memòria, Diumenge, Festa, Solemnitat**. Hi ha diversos matisos: memòria lliure i memòria obligatòria; Diumenges de Pasqua, de Nadal, de Quaresma, d'Advent. Les Solemnitats primen sobre les Festes, aquestes sobre els diumenges, llevat de Pasqua i Nadal, i les Solemnitats poden passar a ser Festes si s'han de traslladar de dia... Tot un món de regles, però molt més senzilles que les anteriors. Igualment canvia el concepte de la missa: ara concebut com un Sant Sopar, i per tant no és que el celebrant mire als fidels sinó que ell i ells estan en torn a l'altar.

Totes aquestes normes complementàries i de vegades contradictòries, ens ajuden a comprendre la complexitat de la litúrgia.

Colors dels ornaments

De la mateixa manera que els dies tenien i tenen una distinta categoria litúrgica, també el color dels ornaments canvia: blanc per a Pasqua i Nadal, morat per Quaresma, Advent i les celebracions dels difunts, roig per als màrtirs, verd per a la resta de l'any, i les dues excepcions de les nostres terres: blau per a festes de la Mare de Déu, especialment la Puríssima; rosa per als diumenges de Laetare i Gaudete. En el *Vetus ordo* no sols gastaven eixos colors; també el negre per als difunts, que fou abandonat en el Concili Vaticà II. I anaven molt més enllà: per exemple, el celebrant principal, si era bisbe o cardenal, no sols portava els ornaments de cert color, també els calcetins, els guants i les sabates, tot de seda.

Any litúrgic vell, anys litúrgics nous

En principi, l'any litúrgic *Vetus ordo* tenia fixades les lectures i les oracions per a cada dia de l'any, així com un sol formulari de la missa, amb pràcticament el mateix text, l'anomenat *Canon Romà*. Totes les fórmules, fixes, les oracions pròpies del dia i les lectures eren en llatí. Generalment la primera lectura era una epístola de Sant Pau, i la segona l'evangeli corresponent, triat d'un dels quatre evangelistes, sempre el mateix. Els salms sols eren cantats o resats pels ordenats, en els diversos oficis de cor, i les lectures de l'Antic Testament, sempre en llatí, estaven en principi vedades al poble.

El *Novus ordo* canvia radicalment els conceptes: hi ha tres lectures els diumenges, festes i celebracions, sempre en la llengua local (en espanyol, per al cas valencià), una primera que pot ser de l'Antic o del Nou Testament, llevat dels Evangelis; un salm de segona; una epístola o lectura dels Fets dels Apòstols i l'Evangeli del dia segons un cicle de tres anys. El cicle A de l'evangelista Mateu, el cicle B de l'evangelista Marc i el cicle C de Lluç. Els textos de l'evangeli de Joan apareixen en els tres cicles, en dies especials com el Dijous Sant. Els dies de diari sols hi ha la primera lectura, sovint de l'Antic Testament, el salm i l'Evangeli.

Un altra diferència notable és que abans els textos es llegien en veu baixa (però no en silenci, reservat a algunes parts centrals del ritual) i sempre llegits pel celebrant. L'epístola es llegia a l'esquerra de l'altar (per això es nomena eixa part del temple el costat de l'epístola) mentre que l'evangeli del dia es llegia a la part dreta (la part de l'evangeli). Un evangeli final, sempre el mateix, l'inicial de Joan, es llegia al final de la missa a la part esquerra de nou. Això suposava que *ajudar a missa* era una ciència que costava d'aprendre, ja que el llibre de lectures, de gran pes, estava canviant constantment de costat d'altar, i que a partir de la Consagració, en passar pel centre calia fer, a més, genuflexió.

En el nou ritual les tres primeres lectures (o dos, de diari) són llegides, prioritàriament, per voluntaris (o voluntàries, no hi ha discriminació sexual) mentre que sols l'Evangeli és llegit pel celebrant principal o un dels altres que concelebraven. Aquesta és també una gran diferència amb el vell ritual: la missa resada era celebrada per un sol sacerdot; la missa cantada o la solemne era interpretada per tres ordenats, el sacerdot, únic celebrant, el diaca i el sotsdiaca (ordes menors clericals, en part desaparegudes), que executaven parts molt concretes del ritual, però que no concelebraven. Fins i tot només combregava el celebrant. Dels quatre ordes menors, que eren com passos d'iniciació cap al sacerdoti, no queda cap, mentre que continuen els tres majors: diaca, sacerdot i bisbe, els tres reservats a homes. No obstant e l'actualitat el diaca pot ser un home casat (que mai superarà el seu nivell) i fins i tot hi ha *ministres extraordinaris*, dones i homes, que poden donar la comunió, i fins i tot dirigir els actes de la comunitat, una celebració amb lectura de la Paraula, oracions i comunió, sense la Consagració reservada als preveres.

Els tocs de campanes en el món

Les campanes són un dels instruments de percussió més utilitzats arreu del món. Si per nosaltres apareixen, d'entrada, com un fenomen sobre tot associat al fet religiós, però també al civil (a través dels tocs horaris), cal matisar molt per conèixer l'ús i el significat al llarg de les diverses cultures.

Dues grans religions del món, els jueus i els musulmans, no gasten campanes com és sabut. Els primers, que si que utilitzaven campanetes per al vestit del Gran Sacerdot, quan entrava al Sant dels Sants, en el moment que hi havia el Gran Temple de Jerusalem, únicament utilitzen uns corns de cabra, per anunciar, dins de la sinagoga, certes cerimònies anuals. L'anomenat Shofar s'utilitza sempre amb sentit ritual. Els 101 tocs del Shofar, una combinació de sons llargs i breus, anuncien l'arribada de l'Any Nou jueu. El seu so marca també la fi del dejuni de Yom Kippur. La Bíblia conta que els murs de Jericó van caure pel so del Shofar (Josuè, 6, 4-20).

Els jueus no són una religió que busque adeptes – tot i que no els rebutja – la qual cosa pot justificar l'absència de senyal sonor potent per cridar a l'oració.

Les campanes i l'Íslam

Els que si criden a l'oració són els musulmans, cinc vegades al dia, repetint la mateixa crida, que sols a l'alba és distinta. Es tracta de la mateixa frase, que és cantada de manera distinta al llarg de l'Íslam, sempre per homes. Tradicionalment havien de pujar al minaret, tapar-se les orelles amb cotó i amb les mans i cridar a l'oració; sembla que en edificis tan grans com la torre de la Giralda de Sevilla, hi pujaven cinc per cara, per efectuar el rituel. Ara, però, la major part de les torres tenen altaveus, i ni tan sols un home crida, des del micròfon, a l'oració, sinó que es tracta d'una gravació...

Hi ha unes quantes llegendes associades a les campanes i relacionades amb l'Íslam. Una d'elles parla que Almansor en el 997 va saquejar Santiago de Compostela (cosa que sembla certa) i se'n va emportar les grans campanes de la catedral. És poc probable: la primera campana datada que tenim és la de Sant Esteve a la Col·legiata de San Isidoro a León, i és de 1086. Campana molt lleugera (malgrat l'aparença es pot agafar en una mà, pesa pocs quilos) i en tot cas associada a un panteó real, és a dir a un lloc de la més alta influència econòmica i social. Sembla més que improbable que s'emportaren alguna campana a Córdoba, que serien de pocs centímetres i manuals.

Un segon tema semblant és l'aparició de diverses Mare de Déus, les *Trobades*, no menys de set, en terres valencianes, sota una campana, que sempre sonava des del fons de la terra i que sovint tenia a dintre un o dos ciris encesos... des del temps dels Moros. Si unes campanes eren improbables en el segle X en una catedral, més encara en antigues alqueries convertides a pobles després de l'expulsió dels Morets. Així, la famosa troballa de la Mare de Déu del Puig, entre sons soterranis de campana, i estels misteriosos al cel, abans de què el rei En Jaume descobri la imatge sagrada (construïda, a més, sobre la làpida mortuòria de Maria, ja inútil per la seua Assumpció al cel) no consta en la famosa Crònica possiblement dictada pel rei en *llengua vulgar* i traduïda després al llatí. Amb tots els respectes per a les diverses creences, semblaria que els *cristians nous* volien justificar, amb eixes campanes, que ja eren cristians abans que arribaren els Moros... qui sap?

I la tercera, aquesta ja en terres d'Íslam. Hi ha algun fanal en diverses mesquites del nord d'Àfrica, amb campanes reconvertides en llums. El símbol és molt fort: la campana, que sona, i és signe – per a l'Íslam – de foscor, esdevé llum i calla. Però no són campanes massa antigues, segurament no anteriors al segle XV. Probablement posteriors a la conquesta cristiana de Granada, i fruit d'alguns *viatges comercials* que és com anomenaven les incursions per casa nostra els pirates berberiscs.

Les campanes orientals: Xina, Índia... i el budisme

Les campanes més antigues existents, encara en ús, pertanyen a les cultures orientals: xinesa i japonesa, però també hindú. Es tracta de campanes associades als cultes religiosos, en la major part, i ja s'utilitzaven fa 2.500 anys en la Xina. Com a curiositat acústica, aquestes campanes, que es percudeixen sempre per fora, aproximadament a la meitat de la seua alçada, poden tenir dues notes diferents, quan es tracta de campanes ovalades. Es un

Tocs de campanes – Curset d'introducció

fet acústic conegut que passa, molt més a prop nostre, en les tasses de cafè: tenen dos sons segons siguin percutides perpendiculars a l'ansa o amb 45° de diferència.

Respecte a les campanes budistes és conegut el toc cerimonial de 108 batallades, la nit de Cap d'Any, per treure fora tots els 108 pecats de l'home, abans que comence el nou cicle anual. D'una forma més senzilla, a la porta dels temples, o davant dels altars, hi ha campanes, o coses metàl·liques amb sons més o menys semblants, que serveixen en aquest cas per despertar als déus, i aconseguir què escolten als fidels que s'hi apropen per pregar..

Campanes i cristianisme

Les campanes van associades, sobre tot, als rituals cristians. No parlarem dels seus orígens – hi ha campanes en els banys grecs i romans, de les quals es conserva una, com un bol, a Tarragona. Tampoc parlarem de l'origen cristià de les campanes, per què no el sabem: se'n diuen moltes coses, totes sense fonament. A Córdoba, al *Museo Arqueológico*, hi ha diverses campanes, semblants a la de Tarragona, amb inscripcions (com la romana), i que són del segle VIII o IX. Es tracta de bronzes, d'uns 20 cm de diàmetre (o menys) i que no tenen res a veure en les nostres campanes, fins i tot en l'ús, ja que eren campanetes amb ansa, d'ús manual. Curiosament hi ha campanetes romanes d'uns 3 a 5 cm de diàmetre, trobades en tombes, que tenen la mateixa forma que les campanes actuals.

Desconeguem, amb certesa, com apareixen les campanes en Europa, cap al segle X, i com s'associen al cristianisme. Quan arriba la conquesta cristiana a l'antic regne islàmic de Balansiya, una de les primeres coses que aporten els nou vinguts són campanes, una de les quals, amb la llegenda *DE DAROCA* es conserva al Museu de la Catedral de València. El so de les campanes canvia el paisatge sonor de la ciutat de manera que el visir que havia signat la rendició, el poeta Ibn Al Abbar, es queixa en una coneguda carta al rei de Tunísia, en 1240 que la veu que cridava a l'oració ha sigut substituïda pel soroll de les campanes¹⁸.

Les campanes, que s'estenen per l'Europa Alt Medieval, continuen essent utilitzades després per les distintes esglésies cristianes. L'Església Ortodoxa, tant grega com russa, les alterna amb instruments de fusta de percussió, anomenats simandres, però sempre amb el sentit d'instrument de crida. Res a veure amb les nostres matraques, de les quals parlarem en el seu moment. De fet, i per referir-se a aquestes, que substitueixen a les campanes en la Setmana Santa, per a les esglésies ortodoxes, precisament el dia de més tocar, que no paren de fer-ho, és el Divendres Sant, per marcar tot el ritual de la passió, mort i enterrament de Crist. També en Pasqua no paren de tocar.

Les esglésies reformades, a partir del XVI, no abandonen les campanes, pel contrari les continuen tocant fins l'actualitat, en alguns casos amb molta intensitat com veurem més avant.

Tòpics en torn a les campanes

En França i en Bèlgica associen les campanes a la Pasqua ja que hi ha la tradició que les campanes es van a Roma – pel silenci dels tres dies. Clar, com no es veuen, es pot dir que se n'han anat... i tornen amb el toc de Glòria, duent campanetes de xocolata, conillets, gallines i sobre tot ous del mateix material; és natural perquè l'ou és associat, en totes les cultures, i no sols les cristianes, a la resurrecció dels morts.

Els anglesos associen els tocs de campanes, sobre tot, a Nadal; com diuen ells Nadal és temps de campanes... Els costa d'entendre – i a molts! – que a la Catedral de València no hi ha costum, des d'antic, de tocar les campanes a la missa del Gall...

En les nostres terres, però, el dia màxim de campanes no és Pasqua, ni Nadal, ni el Patró, sinó el Santíssim Corpus Christi. Hi ha campanes, com la Dolorettes del Campanar de Castelló o la Caterina de la Catedral de València, que només voltegen eixe dia, i en casos molt extraordinaris.

---

18 AL ABBAR, Ibn *Cassida en Sin, al Rei de Tunísia* (1240ca)
<http://campaners.com/php/textos.php?text=1289>

Els tocs de campanes europeus

Els campaners d'Utrecht

Utrecht és una antiga ciutat holandesa, que conserva part de la seua catedral gòtica, que es va enfonsar en un terratrèmol. El seu campanar, de rajola, quadrat i de més de 100 metres d'alçada, té dos conjunts de campanes de gran interès. En la part alta, un carilló de 50 campanes, de les quals 34 foren foses pels famosos germans HÉMONY, els grans iniciadors de les campanes afinades.

En la part mitjana del campanar es troba un conjunt de 14 campanes, que han sigut sempre tocadés manualment. La major mesura 227 cm, i pesa uns 8.200 quilos; per tocar-la cal quatre persones. La menor, de 76 cm i 280 quilos és tocada, com la majoria de les seues germanes, per un sol campaner. La UKG (Utrechts Klokkenuiders Gilde – Gremi de Campaners d'Utrecht) va nàixer en 1979, degut a la necessitat d'organitzar els tocs anuals d'aquelles campanes, que són tocadés cada diumenge i dia de festa, abans de la missa, durant un quart d'hora aproximadament, i seguint un esquema de toc (Luidschema Domtoren¹⁹) que varia segons les festivitats anuals. El calendari, com és habitual en els de tocs de campanes, no comença el primer de gener sinó el primer diumenge d'Advent. La UKG va posar en marxa la restauració de les 13 campanes construïdes per Geert van Wou en 1505, de les quals sols quedaven les sis majors, ja que les altres set s'havien venut en 1663 per fer el carilló. Aquell fou un moment important no sols per a l'associació; també per al món de les campanes en general, ja que van decidir de fer les noves harmonitzades amb les antigues, com si foren les originals. André LEHR, com a director tècnic dels fonadors EIJSBOUTS va assumir el repte d'investigar les característiques de les campanes històriques (perfils, metall, i sobre tot sonoritat) i de traslladar-les a les noves campanes.

Vist des d'ara no sembla important, però en aquell moment significava trencar en moltes regles fixades: ja no es volia fer "campanes afinades" (a la manera del carilló, que semblava ser l'única manera possible d'afinar) sinó de buscar altres sonoritats, tan característiques, i tan importants com aquestes.

El Gremi es va haver d'adaptar a les noves campanes, buscant per una banda difondre les seues activitats, per altra estudiar campanes i tocs antics i finalment tocar en més campanars. Les campanes d'Utrecht es toquen a l'estil *lancé*, que diuen els francesos: té un batall de grans dimensions, que fa un moviment pendular, de més durada que la campana, així es que quan aquesta arriba al seu punt més alt (uns 70°), el batall la percudeix de manera breu, i comença a caure amb la mateixa campana, que segueix sonant en moviment; es tracta d'una sonoritat molt distinta a la nostra, augmentada per la ubicació de la campana, dins de la sala de campanes, i amb les finestres mig tancades per augmentar la reverberació.

La relació amb els campaners d'Utrecht, més enllà de totes les diferències (que són moltes!) ens va servir de moltíssim, a l'hora de vertebrar el GREMI DE CAMPANERS VALENCIANS. Per exemple, a l'hora de considerar dos classes d'agremiats (els campaners o gent que toca, i els aficionats, o gent que participa mirant o escoltant). I sobre tot pel calendari anual, que imprimim i posem a la porta de la catedral perquè els interessats el puguen portar a casa²⁰. En Utrecht les campanes no repiquen, però abans ho feien. Nosaltres vam tenir la sort de participar en un repic antic, que la gent normal no sap valorar, i que consideren com *cosa de catòlics*.

Els campaners de Saint-Tugen

La tècnica de tocar campanes a distància no és tan senzilla com sembla i pot oferir més possibilitats, no sols movent més o menys altes les campanes sinó immobilitzant-les perquè el batall continue. Tot i que els campanars francesos foren dels primers electrificats (sense canviar les instal·lacions tradicionals, cal dir-ho) encara es poden trobar escassos llocs on es practica de forma habitual la manera manual i antiga de tocar. Així, al poblet de Saint-Tugen,

---

19 UTRECHTS KLOKKENLUIDERS Gilde *Luidschema Domtoren* (2023) <http://campaners.com/php/textos.php?text=13088>

20 En realitat, el primer calendari anual que vam conèixer, fou el dels *Campaners de Santa Maria de Mataró*, al nostre coneixement la primera associació de *nous campaners* des del 1981, encara que no constituïda formalment.

Tocs de campanes – Curset d'introducció

que forma part del municipi de Primelin / Prevel en el Breizh (la Bretanya francesa) toquen manualment les tres campanes assenyalant el primer, el segon o el tercer toc dels oficis, un senyal repicat pels qui arriben tard, un toc de mort d'home, de dona o de persona important... Tot això sense pujar al campanar, només amb les cordes, amb tècnica i amb molt de coneixement.

Els tocs de l'Església Anglicana

Els anglesos toquen el que ells anomenen *change ringing*: una mena d'art matemàtic que tracta de combinar les campanes d'un campanar fent permutacions, amb certes regles:

- les campanes estan preparades i deixades boca per a dalt, de manera que en tirar d'una corda la campana pega mitja volta i torna a quedar-se dreta, sonant una sola batallada. Cada campana es sonada per un sol campaner, encara que siga molt gran, i es toquen amb unes cordes llargues, en una habitació amb forats al sostre per a les sogues, uns quants metres per baix de les campanes. Cada corda té un tros de colors, anomenat *sally* que permet de saber en quin costat es troba la campana i com cal tirar per a la pròxima passada.
- en cada passada toquen totes les campanes del campanar, una sola volta
- cada passada és distinta de l'anterior (excepte quan comencen i acaben que fan escales de menor a major)
- es van permutant les campanes, seguint una cosa que anomenen la línia blava (*blue line*) que permet saber quina campana ha de tocar en cada moment
- en totes les passades la darrera campana és la major, la qual cosa ja limita el nombre de permutacions, que poden ser així i tot uns quants milers
- les passades són molt ràpides, ja que entre campana i campana poden passar $\frac{1}{4}$ de segon, deixant de vegades un espai, de dècimes de segon, després de la gran, abans de començar un altra passada
- els tocs es fan generalment abans de la missa del diumenge, i poden durar varies hores
- els campaners són aficionats i el darrer qui arriba està obligat a pagar la cervesa de tots
- una vesprada de cada setmana, generalment el dijous, la passen tocant i assajant – la gent ho sap i no fa massa cas, ja que saben que forma part de la preparació dels campaners.
- hi solen haver de 5 a 12 campanes. Hi ha ara una perniciosos costum, i és d'afinar totes les campanes del passat a les normes actuals, amb la qual cosa estan desfigurant la afinació històrica, per adaptar-la a les noves normes
- no hi ha campanars motoritzats
- les colles de campaners es reuneixen i tenen nombroses publicacions, i diaris, alguns centenaris, i foren els primers a aparèixer a Internet

Hem parlat tot temps d'anglesos: es tracta d'un fenomen característic de l'Església Anglicana, no dels altres països del Regne Unit. El fenomen del *change-ringing* s'ha estès també als USA i per Canada, on la North America Guild of Change Ringers és molt important, així com a Austràlia, és a dir en països de cultura i origen anglès. Les colles de campaners de *change-ringing* són bastant antigues: fundada en 1637 *The Ancient Society of College Youths*, és la més vella de totes, encara existent. La passió per les campanes en el segle XVII justifica l'existència de nombroses fàbriques, que fonien campanes de gran qualitat, a preus molt competitius. Un segle més tard, en 1730, la parròquia de Santa Caterina de València decideix comprar campanes angleses, que eren en aquell moment de major qualitat i de menor preu, malgrat tot el transport per la mar. Davant una competència tan forta, la resposta de les empreses locals no es fa esperar: les campanes angleses són més barates perquè els *protestants no toquen les campanes*; en conseqüència eren campanes herètiques i fora d'ús... Pel contrari, com hem vist, en aquell moment les campanes eren tan importants, fins a hui mateix, que hi havia nombroses colles, molt establertes i organitzades, i per tant una gran demanda de campanes i en conseqüència una major qualitat i uns preus més ajustats al mercat... La major part de les campanes europees toquen a mig vol, allò que els francesos anomenen *lancé*: es tracta de campanes sense jou, amb un gran batall, que oscil·len amb l'esforç de persones (poques) o de motors (alguns tenen més de 120 anys), de manera que el batall, de grans dimensions, pega quan puja la campana, donant un cop molt breu, i arrossegant la sonoritat mentre la campana oscil·la. Aquesta manera de tocar, que els alemanys venen com la més perfecta i harmònica, te per nosaltres una doble negativa interpretació: com a toc de mort (per l'oscil·lació), i com a toc buit (per la gran ressonància

Tocs de campanes – Curset d'introducció

de les campanes). A més cal dir que tots els tocs són semblants, movent campanes, sent difícil de diferenciar per nosaltres el significat. Sobre tot que sentit un minut de toc ja has sentit totes les variacions possibles. Molt harmònic, potser, però molt avorrit també. En alguns països de l'Est fan repics amb aquestes campanes; com els batalls són tan grans, no més hi ha una persona per batall, i fan combinacions de ritmes.

Les campanes ortodoxes

No és el millor moment per parlar de les campanes de les distintes esglésies ortodoxes – termini contradictori: si ortodòxia vol dir *el camí recte*, com és que hi ha tants camins? No obstant direm que els campaners – i les campaneres – de les distintes esglésies toquen de manera relativament semblant: les dues o tres menors en una mà, les altres en l'altra i la major (o les majors) amb un pedal o amb una corda lligada a la cama. Diré també que tenen les majors campanes cristianes, en ús quasi sempre manual. Com a mostra, una de ben exòtica: una campanera d'Alaska que toca un repic a la manera de l'església ortodoxa. Cal recordar que Alaska era territori de l'imperi rus i que fou venuda als USA per 7,3 milions de dòlars en 1867. Per aquell origen històric, l'església ortodoxa continua sent activa.

Campanes suïsses i italianes

Però, així com els anglesos deixen les campanes boca per a dalt, també altres països ho fan, com els italians o els suïssos. Curiosament no es tracta d'un toc d'església reformada: en algunes poblacions suïsses, amb esglésies catòliques i calvinistes, les campanes són tocades de la mateixa manera, fent moure la campana major a mitges voltes, mentre es repica amb les campanes menors. La única diferència són les notes emprades, no la manera de tocar. I a més, com un signe més d'harmonia, quan van a fer o refer campanes, tenen en compte les campanes dels temples veïns, per tractar de fer una cosa harmoniosa, en conjunt.

En Itàlia hi ha moltes maneres de tocar les campanes: ells ho diuen distints sistemes: AMBROSIANO, A TASTIERA o GENOVESE, VERONESE, BOLOGNESE, FRIULANO, TOSCANO, EUGUBINO, SORRENTINO. En algunes d'elles les campanes es deixen dretes, i es combinen un poc a la manera dels anglesos, però fent melodies, de manera que un *capitano*, amb una partitura, va dient el nom de la nota que ha de tocar, i el campaner corresponent tira de la corda perquè la campana sone, pegant mitja volta. Com aquestes campanes van molt equilibrades, la caiguda és lenta, i el ritme de les cançons molt més pausat. Sense voler hem tornat a les melodies: és moment de parlar de carillons.

Els carillons

D'entrada, els carillons no són més que una altra manera de tocar les campanes. Ho diem perquè així com el sistema de mig vol *lancé* no és més que una forma de sonar, de la manera el carilló es un altra manera d'afinar i d'usar les campanes per fer melodies. Els carillons naixen en el XIV, en els Països Baixos, com una alternativa burgesa – en el sentit original de la paraula: els habitants dels burgs, els ciutadans no nobles – front al poder de l'església i dels senyors feudals. Així com les campanes eclesials cridaven al culte diví, les campanes municipals organitzaven la vida ciutadana, amb melodies. Quan parlem dels rellotges veurem que en casa nostra no passa així, de cap manera.

Els carillons, que són una paraula francesa, neixen de la paraula *quadrillons*, és a dir conjunts de quatre campanes. Poc a poc van creixent els conjunts, i en el XVI són ja usuals de vint i més campanes. A principis del XVII, els germans HÉMONY troben el *secret dels carillons*; que no és altre que descobrir que la nota de la campana resideix en el seu perfil, i que modificant-lo, raspant-lo, es pot canviar, en certs límits cadascuna de les notes de cada campana. Els carillons, usualment de 36 campanes, són instruments municipals, laics, i els músics que els toquen solen ser (fins al dia d'avui) treballadors de l'ajuntament, que han arribat a aquesta plaça mitjançant oposició. El paper del carilló es cívic: fer una sèrie de melodies que serviran de música ambiental, per exemple els dies de mercat. També sonen una melodia, curta, a cada quart d'hora, per anunciar l'immediat toc de les campanes del rellotge. Hem dit que les campanes *afinades* són les de carilló. El Dr. LEHR mostra que no és més que una afinació possible, i que demana, com totes les afinacions, un cert aprenentatge (que en els Països Baixos es dona de manera natural, ja que la gent aprèn a sentir les melodies dels carillons fins i tot abans de nàixer). Per nosaltres aquestes campanes sonen desafinades i costa un temps d'habituar-se a elles. En la península ibèrica els carillons van

Tocs de campanes – Curset d'introducció

associar-se, des del principi, als palaus dels reis. El palau real de Mafra en té dos, i al Escorial, al Pardo, i al Palacio Real de Madrid hi havia sengles carillons. El primer va ser manat per Felip I de València (II de Castella). que volia, influït per son pare, nat a les Terres Baixes, un carilló per al seu plaer. El carilló fou refet ja en el XVII, després d'un incendi, en El Escorial, on només es sent bé des del *Patio de los Reyes*; des de l'exterior a penes sona, ja que estava pensat per als monarques i no per al poble. Com resultat de la poca apreciació popular i culta de l'instrument, en els document figura com *Órgano de Campanillas*, quan resulta que la major té uns 140 cm de diàmetre, el que per a nosaltres ja és una gran campana de catedral. De fet, en el XIX, començaren a desfer-se de les campanes, venent-les poc a poc, i es quedaren amb dues petites, dues mitjanes i les dos majors, per als usos litúrgics; amb aquestes sis ja en tenien prou per als tocs d'un Monestir tan complex i gran com aquest!!! Afortunadament aquestes sis campanes encara romanent van servir de base musical i de model de perfils per restaurar el conjunt de 36, que fou augmentat fins a 48 en el moment de la restauració en 1988.

El carilló és un instrument musical, i per a ser reconegut per la Federació Mundial, ha de tenir al menys 21 campanes, que són gairebé dues octaves, ometent els primers sostinguts de l'esquerra, menys usats. Igualment, i de manera especial, tindrà un teclat manual, segons unes normes establertes, que permet de tocar les campanes, segons uns com a bastons, disposats com les tecles d'un piano, tot i que més separats, i que van connectats directament als batalls de les campanes. La primera octava baixa sols anar disposada no sols a l'esquerra del teclat, com és habitual; també en un pedaler que permet al carillonista de tocar amb mans i peus. En 1997, i gràcies al mecenatge del senyor José GÓMEZ, es va construir un doble conjunt per a la Basílica de Sant Pasqual de Vila-real. Inicialment anava a comptar amb 8 campanes. Després pensaren en dotze... en vint... en quaranta... fins a les vuitanta-quatre que hi ha finalment. En una hi ha dotze campanes d'usos litúrgics, foses per PACCARD d'Annécý, de les quals vuit voltegen, i en l'altre campanar un carilló de setanta-dues campanes, amb teclat manual per a totes i mecanismes electromagnètics per a trenta-sis (suficients per a les melodies automàtiques). L'instrument, que va funcionar molt regularment en els tres primers anys, es troba ara en baix rendiment per diversos motius, havent deixat de fer-se des de 2001 els concerts mensuals ordinaris i els anuals extraordinaris. Hi ha diversos conjunts de campanes afinades en la Comunitat Valenciana tot i que només el de Vila-real pot ser considerat un carilló:

1. ALTEA - Parròquia de Sant Llorenç - 8 campanes ECAT - teclat elèctric
2. BANYERES DE MARIOLA - Parròquia de la Misericòrdia - 6 campanes PETIT & FRITSEN - teclat elèctric
3. BÉTERA - Parròquia de la Mare de Déu dels Desemparats - 13 campanes ECAT - teclat elèctric
4. CALLOSA DE SEGURA - Parroquia de San Martín - 13 campanas EIJSBOUTS - teclado eléctrico
5. GANDIA - Parròquia de Sant Nicolau El Grau - 10 campanes PETIT & FRITSEN - teclat elèctric
6. LA VALL D'UIXÓ - Parròquia del Sant Àngel - 8 campanes PACCARD - teclat elèctric (4 repiquen i voltegen) + 4 campanes de volteig tradicionals
7. LLÍRIA - Església de la Mare de Déu del Remei i la Santíssima Trinitat (El Remei) - 25 campanes ECAT - teclat elèctric
8. PILAR DE LA HORADADA - Parroquia de Nuestra Señora del Pilar - 8 campanas HERMANOS PORTILLA - teclado eléctrico
9. VALÈNCIA - Ajuntament - 7 campanes FICHET - (toca automàticament hores i quarts i a les 12 la Marxa de la Ciutat)
10. VALÈNCIA - Ermita de Santa Llúcia (seu dels Campaners de la Catedral de València) - 8 campanes PACCARD - teclat elèctric
11. VALÈNCIA - Parròquia de Sant Josepmaria Escrivà de Balaguer - 12 campanes ECAT - teclat elèctric
12. VILA-REAL - Sant Pasqual - 72 campanes EIJSBOUTS - teclat manual i elèctric - 12 campanes PACCARD (utilitzades sobretot per voltejos)
13. XÀTIVA - Seu de Santa Maria - 20 campanes LECEA-MURUA - connectades mecànicament a un tambor

La campana percutida: introducció a les tècniques de toc

El repic

Nosaltres pensàvem que el repic, entès com el toc coordinat i ràpid de dues o més campanes, a penes es practicava tradicionalment en la Comunitat Valenciana. o que al menys havia desaparegut. Les distintes Trobades de Campaners Valencians mostren pel contrari que a banda del *Repic* que acabem d'esmentar, i en el qual pròpiament dit repiquen sols dues campanes al mateix temps o es toquen trancs, hi havia nombroses maneres de repicar. El toc requeria almenys dues, (excepte on hi havia una sola, però ja parlarem d'això), i podien dominar fins a cinc o sis. Generalment, les campanes xicotetes en la dreta i les mitjanes en la sinistra, marcant amb les menors les variacions i amb les majors el ritme de base. I si havien més o si la festa era gran, les campanes "grosses" es tocaven amb els peus. Aquesta seria una característica, en general, de la Corona d'Aragó, la de tenir en la dreta la campana més aguda, i per tant més ràpida, ja que de menor pes.

Pel contrari, com veurem al llarg de la sessió, els castellans, en sentit molt ample, toquen no sols la campana major amb la mà dreta, justificant que cal un major esforç i que la mà dreta sol tenir més força, sinó que *amorren el batall*, deixen pegat el batall a la campana entre cop i cop, per controlar (i disminuir) la duració de la batallada. Ja hi tornarem.

A vegades els repics es coordinaven amb el volteig de la campana major, què també caracteritza a valencians i aragonesos.. L'important és la manera de tocar: movent a penes la ma, amb els braços relaxats, colpejant la campana i tornant a separar el batall del bronze, perquè seguira ressonant.

El repic era la tasca del campaner, ja que el sagristà (si no era el mateix) només tocava, des de baix, els tocs diaris. Perquè el repic requereix tocar *des de dalt*, és a dir *tocar les campanes*, en el doble sentit. Els francesos, els anglesos, diuen *jouer, to play*, i el fan a distància, amb llargues cordes, aliens als campanes i sense comprometre's i compenetrar-se amb elles. A la Comunitat Valenciana, no. A la Comunitat Valenciana és toquen les campanes, al costat elles, sentint-les i sentint-se.

Per a repicar hem dit que fa falta fixar les campanes: si és mouen l'esforç és major i el toc és un desastre. I ací apareix un altre matís important: el cansament ha de ser el menor possible, perquè el comunicador és relaxe i és concentre en el procés de transmetre i en el plaer de contar. Per tant, les campanes és fixaven. Si eren xicotetes, bastava una falca o una corda per a amarrar-les; si eren majors és balancejaven cap a fora perquè el batall, eixe pèndol interior arribara, pel seu propi pes a fregar el bronze. Així pesava menys i feia falta un mínim esforç per a colpejar-lo contra la campana.

La tècnica més general consistia, no obstant en posar una corda des del batall fins al mur d'enfront, de manera que aquest martell intern quedara a uns pocs centímetres de la campana, normalment cinc a deu dits; en baixar la corda, o en tirar d'una cordeta disposada més o menys a la meitat d'aquesta, quedava assegurat el toc.

Hi ha una manera molt més senzilla de tocar una campana, i és agafant amb la ma el batall i tirant d'ell o, encara més fàcil, espentant-lo cap a la campana. aquesta tècnica és molt cansada i no permet, per altra banda, dominar més d'una campana, amb la qual cosa les possibilitats de toc són molt limitades, ja que, per regla general no es repica entre dos o més campaners, llevat pot ser dels tocs de mort.

El mode més elemental per a tocar una campana consisteix a moure manualment el batall de manera que colpege amb més o menys força i amb cert ritme. aquesta tècnica tan senzilla només s'emprava en la ciutat de València per a realitzar el senyal de sermó, toc que precedia alguns vols, i que realitzaven amb la campana gran. Movien amb la palma de la mà el batall, no agarrant-lo de manera rígida, sinó espentant-lo amb certa flexibilitat, perquè els cops foren efectius i vibrants, disminuint progressivament la distància fins a la boca de la campana, amb la qual cosa aconseguien ritmes cada vegada més ràpids, encara que de menor volum sonor.

Algunes campanes podien ser tocades des de l'església o, almenys, en el cas de la torre del Micalet o del Patriarca, des d'una habitació situada per davall del pla de les campanes. Generalment es tractava de la campana major, el batall del qual, lligat a una combinació de cordes en forma de T podia ser tocat a cops des del nivell de l'església.

Com vullga que la torre de les campanes es troba en tots els casos (exceptuant un

Tocs de campanes – Curset d'introducció

només, la torre romànica del Salvador, que està situada justament per damunt de la sagristia) en la part pròxima als peus de l'església (el que anomenen en València la porta dels peus, és a dir la porta que es troba en l'extrem de la nau oposat a l'altar major), i al trobar-se la sagristia al costat o després de la capçalera, des d'eixa mateixa sagristia penjava una corda lligada a una campana xicoteta, que podia voltejar o tocar a mig vol, i que mai era considerada com a part del joc o conjunt de campanes. Tal corriolet s'emprava, a vegades, per a cridar a missa ordinària, encara que el seu paper principal era, com vorem més endavant, la coordinació entre les activitats litúrgiques i els tocs de campanes.

La corda per a tocar la campana gran es desplaçava sempre per l'interior de la torre, per uns forats oportunament realitzats en el centre de les diverses estances en què està dividit el campanar. Una excepció, molt posterior, correspon a l'anomenat Servei d'Incendis del qual disposaven les grans ciutats. Encara queden les caixes externes al Campanar de Castelló, a la Catedral de Segorbe o al campanar de Sueca, per posar uns casos. Per a tal fi van col·locar una sèrie de corriolets en cada torre, generalment pel costat exterior, per les que lliscava una corda lligada al batall de la campana major, i que arribava fins al caixetí metàl·lic instal·lat al peu d'aquells campanars. De manera preventiva, el darrer tram de corda anava entubat, per evitar que algun graciós, de nit, amb un bastó o cosa semblant, tirara de la corda, causant una alarma innecessària. No obstant, en alguns petits pobles – el costum continua encara, fins i tot en les ciutats de Mèxic! – la corda de la campana major queia per l'exterior del campanar fins al carrer per fer els senyals de convocatòria urgents quan calia.

Per a efectuar els repics van desenrotllar eixa mateixa tècnica de les cordes en forma de T. És a dir, cada campana tenia un tirant o corda instal·lada de manera més o menys permanent a una anella fixada al costat oposat de la torre. En l'altre extrem es trobava un ganxo que podien passar, si era necessari, pel xicotet forat instal·lat a l'extrem del batall corresponent. En alguns llocs aquell forat s'anomenava *el peçonet*.

Per a *afinar* el tirant, és a dir per a deixar-lo a la mesura justa de manera que el batall quedara a la distància buscada d'uns cinc dits de la boca, s'emprava una solució tècnica molt senzilla però extremadament eficaç: feien passar l'extrem per entre la mateixa corda, després de separar els mateixos caps (generalment quatre) que la componien. Encara que no ho sembla, eixe lligat tan senzill era molt resistent a les traccions, ja que l'empraven així mateix per a amarrar la corda de la ballesta de què es deixava penjar el campanar, sense que les cordes se soltaren mai. La corda unida al mur oposat permetia que el pes del batall, que és considerable en el cas de les campanes majors, se descarregara sobre eixe mateix mur, i que un xicotet esforç, aplicat a una corda que es trobava a 1/3 de la distància total del tirant, i pel costat de la campana, bastara per a executar a voluntat els més variats ritmes i volums sonors.

Per a alguns tocs poc complexos, com la Dominica Morada, en els quals només empraven dos campanes, no hi havia molts problemes a l'hora de combinar les cordes, però si volien tocar un cor doble o un repic de benedicció, per als que necessitaven totes les campanes de la torre, la col·locació de les distintes cordes era molt més complicada. Una de les campanes tenia les seues cordes instal·lades a banda, el tiple o campana menor, l'encarregada de realitzar els ritmes de coordinació i acompanyament, mentre que els altres tirants es col·locaven en cert orde degut precisament al distint pes dels batalls: la primera corda, la que anava per davall, era la de la campana major, i per damunt d'ella se superposaven totes les altres, col·locades en eixe orde, de major a menor. D'eixe mode, al tocar una de les campanes grans, per al que cal tirar més de la corda, no sonava la resta. aquest encreuament de tirants estava fet a propòsit, perquè molts tocs requerien l'ús de trancs o so simultani de totes les campanes. Per a tal fi, l'encollat, o siga tots els tirants estaven units al seu torn per una altra corda, la bossa, que els lligava més o menys en el centre de la torre.

En realitat, per facilitar la feina, es posen les cordes de dalt abaix: primer la més aguda, i per tant de menor pes, i la darrera de totes, per baix, la major. D'eixa manera no cal passar les cordes per damunt, sinó es van posant una darrere l'altre, en molt poc de temps.

Abans de cada repic o toc de cor i una vegada instal·lades adequadament totes les cordes, s'afinaven les campanes: es coordinaven els diversos tirants de manera que l'encollat produïra un cop de totes o tranc a l'uníson. Per a repicar prenien amb la mà dreta la corda de la campana que en eixe moment feia les variacions, i amb l'esquerra la corda de la campana

Tocs de campanes – Curset d'introducció

que realitzava la base rítmica. En tots els casos, per als repics de campanes en la ciutat de València la campana tocada amb la mà dreta era més aguda (i per tant de menor pes, ja que augmenta generalment la grandària de les campanes de manera inversa a la seua tonalitat musical) que la que sonava mercè a la seua mà esquerra. De la mateixa manera, a l'hora de realitzar una passà de trancs, repicant amb el tiple mentre feien trancs amb la resta de les campanes, la mà dreta sostenia la corda de la campana menor, mentre que amb l'esquerra manejaven la bossa. No obstant no sempre les campanes més grans són les més greus; un parell d'exemples. Així, el Jaume de la Catedral de València, és de les cinc grans la campana del mig, però de nota és la segona més aguda. I en altre exemple, la nova campana major de l'espadanya de Morella (no parlem de la grossa, trencada, en mig de la terrassa) és més aguda que les dues inferiors en diàmetre i en pes que l'acompanyen. Ja ho hem explicat: si una campana de mateix diàmetre que un altra és més gruixuda, tindrà, sens dubte, una nota més aguda, i al mateix temps, major potència sonora: a parets més grosses, augmenta el volum i puja la nota cap els aguts.

Generalment els tirants tenien, com ja hem notat, una corda fina situada entre el centre de la corda i la part del batall. Tal corda solia tindre diversos nus, adaptats a les mesures físiques del campaner, de manera que sense forçar el braç podia repicar amb el mínim esforç i la màxima eficàcia. Solien passar la corda per entre el puny tancat, de tal manera que el nus quedara per davall de la mà, per la qual cosa no era necessari enrotllar la corda a la mà ni tan sols agarrar-la fortament, perquè el nuc servia de límit i inclús de suport per al puny mig tancat. No tots els campaners empraven aquestes cordes, almenys per a les quatre campanes de baix, i alguns es limitaven a posar la seua palma oberta i aquestes a cap avall sobre el tirant de la campana corresponent, en una postura més forçada, però a la que s'havien acostumat.

Les campanes xicotetes, instal·lades generalment sobre les altres, requerien necessàriament aquestes cordes per al repic. Per a instal·lar el ganxo per a repicar, i a causa de la seua gran altura sobre el nivell de treball, s'emprava, en moltes torres, un pal llarg de fusta u dels extrems del qual estava tallat en forma d'U. Allí dins introduïen el ganxo, amb la seua corda adossada, i els col·locava al seu torn, amb gran precisió i en un moment, en el forat del batall corresponent. Per a traure tal ganxo bastava colpejar el seu extrem amb el mateix pal, amb la qual cosa es despenia del seu lloc de treball.

Aquesta solució del recurs a un ganxo obert per a unir momentània i voluntàriament una corda a un batall, a una anella o a una ballesta era molt eficaç: encara que no ho parega, la corda, mentre treballa, a l'estar sotmesa a tensió, no se soltarà de l'anella corresponent, però al cessar de tirar sobre ella pot llevar-se molt fàcilment.

Alguns tocs requerien una col·locació distinta de les cordes, com el de l'aniversari, empleat per a la mort de clergues o d'autoritats, i per a les misses d'aniversari de persones civils. Combinaven les cordes de manera que les dos campanes majors, en el cas que el campaner no comptara amb assistents, foren unides a sengles pedals, que polsava estant assegut o de peu, segons les seues preferències. La resta de campanes quedava combinada en dos grups, dins de cada u sonaven les campanes escalonadament. Generalment la mà dreta tenia el grup amb nombre més gran de campanes, entre les que solia entrar la menor, i el toc s'interpretava movent a gran velocitat ambdós mans de manera que sonaren alternativament les campanes xicotetes, a manera de clamor, mentre que les majors sonaven amb molta més lentitud. En certa manera recorda la manera ortodoxa de tocar les campanes.

Per a desmuntar el conjunt de cordes, sovint anomenat *encollat*, l'orde era invers del principi: primer es lleva la corda de baix, la corresponent a la campana major, i es van levant, de baix a dalt, sense haver de creuar-les mai. D'aquesta manera l'encollat o conjunt de cordes es posa i es lleva en poc de temps.

El vol o revolteig

Totes les campanes de les torres valencianes podien voltejar, i només es concebia el mig vol com a part integrant (ritme de base) d'algun dels repics, o com a final dels tocs festius. En molts llocs, com hem dit, el mig vol anava associat al toc de difunts.

Les campanes grans podien voltejar totes amb unes cordes, lligades a l'extrem de la ballesta, cordes que arribaven a ser quatre en el cas extrem de la campana major de la Catedral, però que solien ser dos en les campanes grans de les parròquies i una en les de

Tocs de campanes – Curset d'introducció

menor grandària. Unes poques campanes xicotetes de les parròquies, instal·lades sobre bigues de fusta, voltejaven només a mà, sense cap corda, així com alguna que una altra campana d'esglésies de menor importància. A penes hi havia campanes que voltejaren mercè a un cigonyal, amb la qual cosa s'aconsegueix un fàcil gir des de diversos metres més avall: tal tècnica era considerada poc de professional, pròpia de monges de clausura o de pobles, i només s'acceptava en els casos de les campanetes d'avís, que les manejava qualsevol sagristà o escolà, açò és algú aliè a l'ofici.

Pràcticament totes les campanes podien voltejar a corda. encara que hi havia altres tècniques de vol, com anem a veure. Per a voltejar una campana era necessari col·locar-la primerament en posició invertida, és a dir boca per a dalt ja que la campana, generalment, està boca per a baix, en posició normal. Tal inversió de campana, tal *alce* no comptava com a part del vol, sinó que era una part tècnica, de necessària execució. De fet, si tocaven diverses campanes per a un vol més o menys general, una vegada estaven totes dretes era necessari deixar un xicotet interval de temps fins a l'inici del vol pròpiament dit. D'aquestes normes estètiques parlaré més endavant, encara que no cal oblidar que les normes estètiques i les limitacions tècniques es condicionen contínuament al llarg dels tocs.

Alçaven la campana, donants estirades apropiades a la corda, aprofitant el moment precís, deixant-se caure inclús en el cas de campanes grans des dels escalons situats davall i al costat del vas perquè el propi pes del cos servira per a compensar la diferència entre el pes de la boca i de la truja o contrapés. Tal diferència era notable, com ja vam veure, perquè una campana gran requeria, almenys, una vintena d'estirades fins a aconseguir deixar-la invertida. El treball no acabava ací, sinó que era necessari parar la campana en el moment just perquè es detinguera amb la boca per a dalt, o siga amb la copa en la part superior i amb la corda per davall del braç.

Aquest era un dels moments més delicats i perillosos del procés, perquè havien de detindre la campana al seu degut temps: si ho intentaven abans no era possible fer-ho, si s'intentava després, la campana és passava, és a dir donava una o diverses voltes completes, i en aquests dos casos, a banda de la barrabassada estètica, estava el perill real que la campana, sobretot si era gran, i amb una massa total de diverses tones, arrossegara al tocador inexpert al buit.

Per tant, una vegada parada la campana, solien deixar-la de tal manera que la corda lligada a l'extrem de la ballesta quedara per davall: açò facilitava més tard el vol. De moment, posaven una estaca o tros de fusta entre un dels tirants o tires de ferro que caragolen la campana al seu contrapés, i entre el mamperlat o mur que hi ha davall de la campana. Tal estaca tenia la mesura adequada per a resultar un poc curta de manera que la campana, que pot romandre invertida, sobretot en el cas de les antigues, sense que siga necessari aguantar-la, quedara *carregada* descarregant un poc el seu pes a través de l'estaca sobre la paret per a quedar així immòbil a pesar del vent o altres causes (no oblidem que si cau una campana, ho fa sonant, la qual cosa pot causar un gran enrenou, sobretot si ocorre a mitjan la nit). En altres llocs utilitzen cordes, cadenes o fins i tot barres fixes metàl·liques com és el cas del Campanar de Castelló.

Una vegada iniciat el vol, en cert orde, com vorem després, tiraven fortament de la corda, per el que a l'aplicar l'estirada directament a la ballesta, la campana iniciava el seu gir i la corda començava a enrotllar-se directament sobre el braç de fusta. Per a les campanes grans era necessari ajudar tirant d'uns ferros, convenientment col·locats en l'extrem de la truja, perquè seguira girant la campana, enrotllant-se la corda. Aquest era un altre motiu de deixar la corda per baix, ja que una mateixa persona podia fàcilment tirar cap a si amb una mà de la campana i enrotllar, del mode més regular possible, la corda amb l'altra mà. Tot això sense perdre l'equilibri i sense xafar la corda que encara romanía en el sòl als seus peus. A l'altura que estan les campanes, tal operació seria més difícil, per a una persona sola, i inclús per a dos, si la campana girara en l'altre sentit. Cal fer notar que es deixa que la campana gire fins que s'enrotlle tota la corda, alçant en els últims moments el braç de manera que quede, fins al final, amb una volta ben col·locada al costat de l'altra.

Una vegada enrotllada la corda en la seua totalitat, paraven la campana, sense arribar a posar l'estaca encara que intentant atrapar l'extrem de la forta sogà, que com la resta de cordes, cordetes i cordills empleats, solia ser de cànem. Tiraven de nou de la corda, amb la qual cosa produïen el gir de la campana en l'altre sentit, al ritme que ella mateixa anava

Tocs de campanes – Curset d'introducció

marcant, entre el primer i el segon *tan*; tirar abans o després era, en el millor dels casos, un esforç inútil, que podia frenar la campana.

Agarraven la corda (que està abaixant al girar la campana) amb ambdós mans, tirant al mateix temps de les dos, i després pujant-les alternativament, sense agarrar-se però sense afluixar massa per a no perdre el tacte i per tant el contacte amb la soga. Generalment un dels dos peus romania sobre l'últim escaló, mentre que l'altre, el corresponent al costat del mur, es recolzava alternativament sobre eixe mur i sobre el sòl. D'aquesta manera, i per segona vegada, el mateix pes del cos contribuïa a fer menor l'esforç per a moure a voluntat la campana. Era precís aconseguir que la corda que s'estava enrotllant caiguera entre ambdós cames, del mode més ordenat possible.

En el moment que arribava l'extrem final de la corda, lligat a la ballesta, era necessari baixar fins al sòl del campanar, donant un fort estirada amb ambdós mans al mateix temps, unit a una flexió dels renyons: aquesta estirada podia ser molt eficaç, però requereix ser efectuada en el moment precís, perquè *perdre l'emballestà* significava no poder enrotllar tota la corda, i per descomptat que la campana no girara a la velocitat desitjada. En eixe mateix moment miraven al sòl per a veure si els peus tocaven la corda, per a evitar el gravíssim perill de xafar una volta i que la campana, que girava a la màxima velocitat, s'emportara darrere de si al *tirador* (és a dir, el qui tira a corda).

En les primeres voltes després de l'emballestà només arrossegaven els peus sense alçar-los del sòl. A l'enrotllar la corda novament al braç, era necessari moure les mans per a no enganxar-la al contrapés (*truja* i d'ací *entrujar*) ni menys encara amb l'eix de ferro, col·locat a l'extrem del braç de fusta (*corró* i d'ací *encorronar*). Una mà romania baixa, atenta a desfer possibles embolics de la corda, mentre que l'altra, més elevada, es movia primer lateralment i al final cap amunt i cap als costats, de manera que la corda quedara ben col·locada, amb una volta al costat de l'altra. El motiu no era només estètic: es tira d'una corda ben enrotllada amb més facilitat i eficàcia. Ells deien *tirar a corda*, que hauríem de traduir, pel seu context, com tocar amb corda; per tant es tira, açò és es volteja emprant eixes tècniques amb una corda enrotllada a l'eix. Seguidament si el vol continuava, el campaner seguia voltejant la campana de la mateixa manera que abans però en l'altre sentit. Al canviar el gir de la campana, aquesta donava primer un sol cop, i després seguia tocant de dos en dos, el primer més potent i allargat, el segon més sord i sec.

De tal manera, com en un sentit el primer cop (l'anomenada *batallà bona*) sona en l'interior de la torre i en l'altre en la part exterior, els sons produïts són distints, i reconeguts pels aficionats. Quan la campana girava de tal manera que calia anar a buscar-la, a vegades eixint fins a la cintura, en el cas de grans campanes molt pesades, es deia que *entrava per baix* o *anava per baix*, mentre que si s'espentava la campana, llavors *entrava per dalt* o *anava per dalt*.

Una vegada acabat el vol, i si no era necessari tornar a tocar més, soltaven la corda, voltejant en l'altre sentit la campana molt lentament. aquesta operació, anomenada fer voltes es feia per dalt, per ser així més còmode. Una vegada desenrotllada tota la corda paraven novament la campana durant un curt espai de temps, i deixaven que tornara novament a la seua posició normal (*es deixa caure*), deixant-la oscil·lar lliurement fins que parara per si sola. Aquesta era l'última part dels vols festius de campanes en la ciutat de València, mentre que en els pròxims pobles d'Horta significava toc de difunts. Ací, no obstant, no era més que una part tècnica, de necessària execució, ja que no entrava dins de les normes deixar la campana alçada, si no anava a ser tocada poques hores més tard i menys deixar caure la campana amb la corda enrotllada pel braç o eix de gir. Finalment és una qüestió d'estètica o de normes locals.

Aquest mode de voltejar a corda era potser el més perillós, però produïa els vols més ràpids i només exigia uns esforços dosificats i de poca duració. Produïa, sobretot, uns importants efectes estètics i rítmics, voluntàriament buscats: la velocitat de gir augmenta molt ràpidament, per a accelerar en el moment final de l'emballestà, mentre que al contrari decreix molt més lentament i de manera regular en campanes ben conservades i greixades. A més, al girar la campana en aquests dos sentits, com ja hem apuntat, els efectes de so són distints. Per tot això el vol combinat de diverses campanes produeix diversos efectes, pràcticament irrepetibles, al combinar-se ritmes i sonoritats regularment canviants. Per tant no havia d'entorpir-se el lliure vol de la campana, frenant-la a l'enrotllar la corda, ni detindre-

Tocs de campanes – Curset d'introducció

la brusquement a l'hora de parar-la, sinó que calia deixar-la que seguira el seu ritme natural, aquell que estava predeterminat pel contrapés, la col·locació i l'altura de la dita campana en la torre.

Existien així mateix tècniques per a voltejar a mà les campanes sense recórrer a penes a l'ús de cordes. En aquest cas era necessari, prèviament, alçar la campana, i enrotllar la corda, més o menys llarga. El vol a mans es realitzava sempre *per baix*, perquè l'esforç necessari per al vol era menor tenint en compte l'altura de les campanes. A més, en cas d'accident, la campana o la truja llançarien al campaner al centre de la torre i no al carrer o almenys a l'exterior. Així mateix, si es trencava o deslligava un batall havia de caure al centre de la torre i no cap a fora, evitant el perill de ferir als vianants i les possibles responsabilitats del campaner. Per aquest motiu, el campaner o el tirador no es posaven mai al centre de la campana, sinó a un costat, més que en el moment de parar-la, per evitar possibles incidents.

Les campanes havien de començar el seu vol amb un sol cop (*entrar a una batallà*), tant si giraven a corda com si ho feien a mà. Ja que això és un resultat natural de la primera tècnica, en la segona s'aconseguia donant mitja volta a la campana, al principi o al final del vol, intentant *pessigar* el batall per a evitar que sonara: a això anomenaven *passar el batall*. Per a tocar a mans una mà agarrava una corda lligada al mur que hi ha davall de la campana, corda que servia per a refermar-se a l'hora de parar una campana i també al voltejar-la a mà; tant com durara el vol, eixa mà romania agarrada a la corda, mentre que l'altra agarrava uns ferros preparats a l'efecte i clavats en l'extrem de la truja o ben agarrava algun dels tirants o cargols de la part alta. Generalment es passava el batall immediatament finalitzat el vol, procedint-se després a col·locar l'estaca, com ja vam assenyalar per al vol amb corda. Aquest tipus de vol produïa efectes rítmics i sons molt limitats: la campana girava en la mateixa direcció i per tant la batallà bona es donava sempre en el costat exterior. A més ho feia a una velocitat més o menys constant, i mai tan elevada com la que s'aconsegueix amb l'ús de cordes. Es recorria a aquesta tècnica només en casos de necessitat o de poc de personal disponible: a l'abril de 1969 vaig observar com, d'eixe mode, un dels meus millors informadors, MANOLO ALCAÑIZ, que aleshores comptava amb uns huitanta anys, i que no pareixia especialment fort, voltejava la campana major de Sant Nicolau, sense aparentar esforç: la campana girava *justeta*, açò és al mínim de velocitat, però voltejava i açò era el que es requeria per a la festivitat anunciada. També es recorria a aquesta tècnica quan faltaven ajudants qualificats: qualsevol amb bona voluntat pot mantindre el ritme del vol, encara que no sabera ni tan sols posar en marxa la seua campana, i menys encara parar-la; el campaner havia de posar-los en moviment i detindre les campanes, el més complicat, però que a penes requeria esforç, mentre que altres es fatigaven en el vol. Més endavant tornarem sobre les normes que ordenen aquest tipus de solucions quan hi ha pocs ajudants per al vol.

Les campanes preparades per al vol, açò és boca per a dalt, podien ser manejades a voluntat, a pesar del seu gran pes, per qualsevol campaner. Per a certs tocs es requeria pegar *volta i volta i mitja de la campana gran*, és a dir que girara dos vegades en un sentit, detenint-se cada vegada, i després dos vegades més en l'altre, amb la qual cosa sonava cada vegada quelcom així com tan tan - tan tan tan - tan. Per a realitzar tal senyal era necessari un gran domini de la tècnica: el campaner agarrava d'una banda l'extrem de la corda lligat a la paret, i amb l'altra mà l'extrem de la soga enrotllada a la campana, mentre que s'ajudava amb una de les cames recolzada en la paret.

Un tirador preparat podia arribar a voltejar, igualment, dos o més campanes a corda, dosificant el seu esforç de manera que pegava una *desfeta forta*, desfent amb força la corda d'una campana i mentre aquesta seguia girant per la inèrcia, li donava temps d'anar a l'altra, tirar de la corda i enrotllar-la i tornar a la primera sense que haguera acabat de girar. També es podien voltejar les campanes *a pianos, apianades*, fent pianos, és a dir portant-les totes a la mateixa velocitat. Com vullga que la campana major era la més lenta de gir, el que portava aquesta, generalment per baix, la voltejava a un ritme lent i el més regular possible, mentre que els de les campanes restants tenien que parar-les, retenint, més o menys temps segons el Grandària, per a aconseguir que totes donaren els seus dos cops al mateix temps. Un altra variant era tocar-les *alternades*: una darrere l'altra, en cert orde.

Els tiples de *tetxo*, o campanes xicotetes, podien ser voltejats a corda des del sòl, diversos metres més davall: en aquest cas la llarga corda servia no sols per a alçar la campana, i per a tirar d'ella, sinó també per a parar-la, deixant-la afinada, és a dir amb la

Tocs de campanes – Curset d'introducció

boca cap amunt i immòbil, valent-se per a això d'estirades adequades realitzades a la truja de fusta. En algun cas, i per als vols generals, a causa de l'estretor de la torre, llevaven la corda d'alguna o de totes les campanes superiors, per a voltejar-les, a mà, des de dalt. Els campaners tenien la tècnica i l'habilitat de pegar mitges voltes amb eixes campanes de dalt, sobre tot en alguns tocs com el de difunts, en el qual el tiple pega mitges voltes mentre les altres van a batallades.

Les campanes grans veien augmentada la dificultat d'alçar-les, a causa del gran pes del batall. Per això, els antics campaners tornaven a emprar la tècnica de pessigar el batall per a evitar que sonara, a l'iniciar el moviment, i sobretot per a llevar un important pes que allargava l'operació. Tal tècnica, que tenia una simple justificació d'estalvi d'esforç, tenia no obstant un gran prestigi per als *aficionats* que sabien reconèixer la necessària habilitat i el perill de l'esmentada operació. A vegades es realitzava, sobretot si hi havia poca gent disponible, i quasi sempre en les campanes majors de la Catedral, l'alce a batall lligat, per a evitar justament aquests inconvenients. S'emprava un tros de corda, que no es nugava, i que després quedava fixat per un pal, de tal manera que al llevar el dit pal la corda quedava lliure, mentre que la campana havia quedat alçada sense sonar gens ni miqueta. Aquest toc és propi dels que podríem anomenar *tocs sorpresa*, per anomenar-los d'alguna manera. Per exemple, el toc de la nit de Pasqua, o per al nomenament d'un nou bisbe, en els quals cal començar a voltejar, sense la part prèvia de l'alce, que trencaria la sorpresa del toc inusual.

Tècniques de conservació

Encara queden nombroses tècniques de conservació, que no sols delimiten les possibilitats dels tocs, sinó que permeten esforços menors a l'hora de produir-los.

Les cordes, de diversos grossors adequats al seu ús, eren, com ja vam dir, de cànem. Les cordes per al vol variaven des d'1,5 fins a 4 cm de diàmetre, segons la grandària de la campana, solien tindre quatre caps degudament retorçuts, i mesuraven prou per a poder enrotllar-les una dotzena de vegades al braç de la campana, és a dir des d'uns deu metres per a una campana xicoteta fins a uns díhuit o vint per a una gran.

No s'empraven nus, com ja vam dir, per a lligar la corda a la ballesta, i menys encara per a l'altre extrem lliure: el dit nuc podria causar molt greus problemes si s'enganxava amb alguna de les peces fixes o mòbils a l'hora del vol. No obstant, s'assegurava que no s'esfilagarsara cap dels dos extrems de la corda, al lligar una volta o dos de corda fina de cànem, que anomenen fil d'empalomar.

Els batalls es lligaven així mateix amb corda de cànem, però intervenien altres matèries per a assegurar-los a l'anella interior de cada campana, i per a permetre que efectuaren un bon cop. En primer lloc es disposava, entre el batall i la dita anella, un tros de fusta, convenientment tallat, i a vegades reforçat, anomenat *soquet*. Per damunt d'ell, i embolicant ja l'anella i el batall, es disposava una peça de cuir, molt dura, que s'havia deixat diversos dies a remull en aigua, perquè es reblanira. Per damunt de tot això es lligava una corda fina de cànem, d'uns deu metres, de tal manera que es donaren les mateixes voltes a cada u dels costats de l'ancoreta o part superior del batall.

Per a les campanes grans, amb un batall molt pesat, es posava sovint dos trossos de corda, perquè u aguantara en el cas de ruptura de l'altre. Una vegada convenientment lligats els extrems de la corda, se subjectaven amb sengles trossos de fil d'empalomar, per a evitar que la corda se soltara per estar mal nugada. Tal disposició pretenia d'una banda que el batall, metàl·lic, estiguera aïllat de l'anella interior, així mateix de ferro, per a evitar vibracions no desitjades. D'altra banda el soquet obligava al batall a oscil·lar en una sola direcció, perpendicular a l'eix de vol de la campana. Així mateix estava tallat amb tal mesura que el punt de percussió del batall era l'òptim, just en el cantell interior de la campana: si el batall colpejara tan sols uns centímetres més amunt podria trencar la campana, que a pesar de les aparences és un objecte extremadament fràgil i trencadís. El tros de cuir disposat entre l'anella interior i la corda servia de rodament, si val l'expressió, entre aquests dos objectes de tan dispar resistència, evitant que les cordes es desgastaren i trencaren pel seu continu ús.

Es considerava, d'altra banda, que en el cas de ruptura d'un batall, cosa que ocorria a vegades al partir-se aquest per la canya a causa de les vibracions i cops a què es veu exposat, el campaner no tenia cap responsabilitat, però sí que era culpable en el cas, que cap

Tocs de campanes – Curset d'introducció

dels nostres informadors diu haver conegut, d'un afluiament de les cordes per falta de cures del responsable de la torre.

El campaner estava obligat, encara que també ho feia pel seu propi interès, en el manteniment de les campanes: no sols greixava sovint els coixinets, perquè aquests giraren amb major suavitat, sinó que havia de repretar els tirants o siga reafirmar les femelles que unien les campanes als seus contrapesos. En la torre del Micalet, tal repret es realitzava el 10 d'agost, amb la creença que eixe dia, a l'haver sigut martiritzat Sant Llorenç, era el més càlid de l'any, i per tant els ferros estaven més dilatats per la calor. La veritat és que pocs dies més tard era l'Assumpció de la Mare de Déu, la titular de la Catedral, i calia tindre les campanes disposades. De totes maneres es realitzava tal repret, en les parròquies i en el Patriarca que tenia, i segueix tenint, una vida litúrgica extremadament complexa, uns pocs dies abans de la festa del titular, procurant que fóra en els mesos càlids. En efecte es notava una variació d'alguns mil·límetres en la longitud dels tirants metàl·lics, que poden arribar a mesurar els dos metres en una campana gran.

Al no formar la campana una sola peça amb la seua truja, gran part de l'esforç es perdia en les vibracions i mals moviments del conjunt. D'altra banda les campanes anaven millor a l'hivern, no sols perquè els tirants encollien pel fred i la fusta augmentava amb la major humitat de l'ambient, amb el que tornava a estar la campana fermament ajustada, sinó perquè la campana, en ambients humits, i per tant més densos, té una altra sonoritat més vibrant.

La humitat, no obstant, era el principal enemic de les diferents cordes emprades, i els afectava d'una manera o d'un altre. Així, per exemple, un encollat afinat, o siga un conjunt de cordes preparades per al repic a la vesprada estaven l'endemà totalment desajustades, inclús a l'estiu, i era necessari *afinar-les* novament perquè els batalls colpejaren al mateix temps. Aquesta humitat era una altra de les causes per la qual no els agradava deixar les campanes dretes, disposades per al vol, en les èpoques de fred, perquè si plovia, l'aigua que quedava dins de la campana no sols podia mullar a l'encarregat del vol, sinó que danyava i podria les cordes de lligar el batall.

Per a evitar que les cordes per al vol quedaren danyades, es deixaven penjades de claus o d'algunes altres cordes, per a facilitar, en el cas que es mullaren, el seu ràpid eixugat. El conjunt de tècniques acabades de descriure constituïa el marc físic on es movien els nostres campaners. Veurem més avant una sèrie de normes estètiques que delimitaven el marc cultural, els límits que calia no transgredir, perquè els tocs de campanes no sols foren bells i harmònics, sinó que, a més i sobretot, foren transmissors d'informació.

Els tocs de campanes a la Península Ibèrica

Encara que poc a poc van apareixent diversos carillons (a banda dels esmentats a la Comunitat Valenciana²¹ hi ha a Zaragoza al Palacio de la Diputación; a Barcelona al Palau de la Generalitat; a San Pablo de Córdoba, així com nombrosos automàtics de 8 a 20 campanes²²).

Però no és aquesta la manera tradicional de tocar les campanes, que s'organitza de molt diverses maneres pels distints territoris, amb missatges semblants però amb formes de tocar ben variades; sovint un mateix toc pot tenir significat diferent segons el lloc.

Els tocs tradicionals, basats en el ritme, s'hi oposen frontalment als tocs de carilló, basats en la melodia, i van més enllà: els tocs de campanes busquen transmetre un missatge a la comunitat, mentre que les melodies de carillons, sovint, no són més que la més alta – i culta – música de la comunitat: unes melodies que acompanyen però que no transmeten directament missatges.

El campaner tradicional part d'un esquema rítmic, que transmet el missatge, utilitzant totes o moltes de les campanes, però fent variacions per no *avorrir ni avorrir-se*. Com veurem més avant, els antics campaners tradicionals jugaven entre la improvisació i la transmissió de missatges, de manera que si improvisàvem massa no podien comunicar, però si repetien els mateixos esquemes, tot i que comunicaven el missatge, transmetien també un avorriments existencial. I és que a través dels tocs de campanes – bé ho saben els musicòlegs – com amb altres instruments, es transmet, també, l'esperit d'un poble, la seua visió del món.

Sempre s'ha dit – i està comprovat – que si li dones dues campanes a un alemany *t'avorrirà durant hores* ja que tractarà de tocar sempre igual, sense la menor variació. Hi ha alguna tesi doctoral que ho demostra. Pel contrari, dona-li dues campanes a un dels nostres campaners tradicionals i et farà variacions durant hores, tractant de transmetre i al mateix temps de construir les emocions de la comunitat.

Possiblement el major indici del final de la tradició siga aquesta simplificació i al mateix temps la regulació estricta dels tocs – allò que denominariem la seua folklorització – en el qual no es permet fer variacions sinó tocar com *el mestre*, aquell últim transmissor de la tradició, que no osa fer variacions, cosa que els seus avantpassats sí que eren capaços.

Una darrera reflexió, abans de veure i viure les diferències: una de les característiques principals, si més no la major, dels tocs tradicionals és la seua variació per zones. Pràcticament cada Catedral – i per tant cada bisbat – havia construït un llenguatge propi que era interpretat pels campaners de ciutats i pobles del seu territori, cadascú amb les seues peculiaritats (especialment més o menys campanes, major o menor especialització i gràcia del campaner corresponent).

Aquest llenguatge tradicional que caracteritzava els territoris pràcticament ha desaparegut. Recordem que de les 95 catedrals existents en el *Plan de Catedrales del Ministerio de Cultura* no arriben a 10 les que són tocades manualment...

La primera imatge correspon a *Doña Concha*, la campanera de Jaca. En aquella catedral²³ era costum que el marit fora el sagristà mentre que la seua esposa fora la campanera. D'eixa manera, la mare ensenyava a la filla, i aquesta a la neta, transmetent el seu coneixement per via materna.

La distribució dels tocs

Encetem la presentació amb un mapa aproximat de la distribució dels distints tocs de campanes per tot l'estat. El vol general de campanes, que els valencians pensem que és universal, sols és habitual en la Comunitat Valenciana, en gran part de Castilla-La Mancha i en la Comunidad de Madrid. I en aquests territoris, segurament, de introducció recent.

Pel contrari tant en Andalúcia, Extremadura com Euskadi i Cantabria, voltegen les campanes menors i les campanes majors estan fixes. Per cert, aquest model és molt semblant al dels campaners de Mèxic. Al revés, en Aragó, gran part de Navarra i La Rioja, voltegen les campanes majors i les menors estan fixes, repicant. El model aragonès es

21 *Carillons en la Comunitat Valenciana* <http://campaners.com/php/textos.php?text=6889>

22 *Carillones en España* <http://campaners.com/php/textos.php?text=13117>

23 *Catedral de San Pedro – JACA (ARAGÓN)* <http://campaners.com/php/campanar.php?numer=232>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

sembla i molt, al toc festiu per excel·lència dels valencians, quan volteja la campana major i repiquen les altres, amb trancs de temps en temps.

En Galícia, Asturias, la pràctica totalitat de Castilla y León. Part de Navarra i d'Euskadi, Canaries, les campanes són exclusivament repicades, sense cap moviment. Més prop de nosaltres és també el toc característic de l'antic Marquesado de Villena.

I les campanes es toquen a mig vol, deixant-les quasi sempre invertides entre toc i toc, en el sud de Castilla y León, tot l'ample Arzobispado de Toledo, Catalunya, les Illes.

Però com sol passar en el món de les cultures tradicionals, tothom pensa de manera contradictòria que en tots llocs fan com nosaltres i al mateix temps no saber fer les coses de la manera que nosaltres les fem.

Castilla y León – *la molinera* i les *campanas romanas*

Els castellans aporten dos maneres ben originals de tocar les campanes. En primer lloc, les pròpies campanes, que ells anomenen *romanas*, i que tenen un perfil i una sonoritat que no es troben enlloc. Encara que ho sembla, no són campanes trencades ni desafinades (per als seus usuaris): son campanes diferents. Vam tenir ocasió d'estudiar un dels últims fonadors ambulants, Pablo DEL CAMPO ALBARADO²⁴, que vivint a Ambel, un poble aragonès, encara treballava en 1942 muntant cada any un forn en un poble distint, per fondre o refondre les campanes de les poblacions veïnes. En els seus contractes per als castellans s'exigia sempre que les campanes foren *de perfil romano*.

A l'especial sonoritat de les campanes, molt fines, i amb pocs harmònics però de llarga ressonància, s'afegeix la tècnica de repicar molt, molt ràpidament (10, 15, 20 cops per segon), modulant volums i adoptant tècniques per no cansar-se excessivament ja que els tocs poden, fàcilment, durar trenta o quaranta minuts. aquesta tècnica té una peculiaritat molt especial: els batalls, entre cop i cop es deixen pegats a la campana, "amorrats" com diríem nosaltres, per limitar la vibració i augmentar el bronzit. aquesta tècnica desgasta molt els bronzes.

Un primer exemple és el *Toque de Campanas en San Andrés de las Puentes Torre del Bierzo*²⁵ (León).

Potser la manera més usual, amb múltiples variacions tant locals com personals, siga la "Molinera", en la quals els campaners tracten de repetir versos de l'estil de *Molinera, muele pan, muele pan, muele pan...* de la que veiem un dels millors exemples a El Pedroso de la Armuña, de les mans de Cándido SALGADO GONZÁLEZ²⁶.

De vegades voltegen alguna campana, però també, per a les campanes majors, poden moure-les a mig vol.

Els nous grups de campaners sorgits en aquell territori solen tocar repics molt semblants, molt ràpids, amorrent els batalls, i repetint una i mil vegades els mateixos ritmes. La forma habitual, i molt recent, és la de fer *exhibiciones* en les quals passen tots i cadascú dels seus membres a tocar davant un públic entusiasmats²⁷. Sembla que els hi preocupa més fer aquests concerts que els tocs regulars, de festa o de difunts, durant el cicle anual.

Navarra i Euskadi: més campanes romanes

Curiosament, i pel que sabem, tot i que utilitzant paraules en euskera, els bascos toquen de manera semblant als castellans, i estimen molt la campana *romana*, que alguns més cultes diuen *románica*, sense motiu. És un tema a estudiar que les campanes d'aquest perfil només s'estenen per Castilla y León, Rioja, Euskadi i Navarra. A la Corona d'Aragó hi poden haver dos dotzenes d'exemplars, si hi ha tants, mentre que un campanar d'aquests territoris sol tenir dues *romanas* i altres dues de forma més semblant a la nostra, que ells diuen *esquilones*, però que tenen una sonoritat semblant a les altres. tampoc se'n troben campanes d'aquestes a Murcia o a Andalusia.

24 Pablo DEL CAMPO ALBARADO. *Fundición artesana y ambulante de campanas* <http://campaners.com/php/textos.php?text=1046>

25 MORENO, Melchor *Toque de campanas en San Andrés de las Puentes TORRE DEL BIERZO* (CASTILLA Y LEÓN) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=1502>

26 *Molinera* <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=1352>

27 *Jornada para la recuperación de toques y repiques de campanas* – TORRALBA DEL BURGO (CASTILLA Y LEÓN) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=1710>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

Bascos i navarresos no fan la distinció de *campana romana* ja que totes les grans solen tenir aquest perfil i sonoritat. Per tant li diuen *kanpaia* en singular, *kanpaiak* en plural.

El repic d'Oiartzun o *Ezkila-joaldia* es fa amb mans i peus²⁸.

Quan voltegen les campanes diuen, tot al llarg de l'Ebre la paraula *bandear* que en Castilla y León significa balancejar, però que per navarresos, aragonesos i alguns catalans significa el vol ple i normalment compassat de les dues campanes majors.

El *repique y bandeo de Artajona*²⁹ inclou un breu repic i el toc alternat de les dues campanes majors, en el qual no ha d'apreciar-se el relleu de *bandeadores*.

Per tant, els *Bandeadores* és la seua paraula per dir campaners. En basc gasten una paraula molt bonica, *kanpaijoleak* que no vol dir campaners sinó cuidadors de les campanes.

Castilla la Mancha

En Yepes, en terres de Toledo, vam sentir la següent expressió ben curiosa: "*aquí las campanas no dan la vuelta; aquí voltean*". La forma usual es tocar una campana gran a mitges voltes, però parant-la a cada volta. La tècnica és ben complexa, ja que en un sentit és fàcil de parar-la, posant la corda en la truja, però en l'altre sentit la corda es recolza en la mateixa campana.

El campaner no es limita a *voltear*; també repica en un altra campana, la del rellotge, a la qual es deixa que el mall extern repose sobre la campana, per augmentar el brunzit.

Aquesta manera, que vam documentar a Yepes³⁰, en 1983, que era peculiar de la Catedral de Toledo i la seua extensa diòcesi, ha desaparegut totalment en l'actualitat.

Galícia

Els campanars de Galícia, sovint espadanyes, solen tindre dues campanes. Sovint repiquen agafant el batall amb la mà, degut a la proximitat, i els repics tenen una major ressonància, ja que no deixen amorrats els batalls³¹.

Son escasses les campanes en moviment. Així a la Catedral de Santiago només una de les *Primas* s'alçava per al toc de vespres i quedava invertida, sense cap altra que l'acompanyara; la resta de tocs eren repicats per dos o més persones, degut a les grans dimensions de campanes i batalls.

Sols a la Catedral de Mondoñedo³², en l'actualitat, es voltegen les dues campanes majors, amb una peculiar tècnica, de gran esforç físic i perill.

Catalunya i Illes Balears

De manera general, les campanes catalanes no voltegen, sinó que oscil·len, fins a deixar-les boca per dalt, el que diuen *a seure*, perquè queden assegurades, parades. Els tocs, de festa i de morts, consisteixen en la combinació d'aquestes campanes oscil·lades, les menors sense parar-les, mentre que les grans poden combinar-se, gràcies a l'esforç de moltes persones.

A Catalunya hi ha dos fenòmens contradictoris, i de moment sense contacte possible. Per una banda està el model Montserrat, que va imposar campanes afinades i tocades a la manera alemanya. Fins i tot una fàbrica de campanes es va establir junt al Monestir, i estava recolzada per ells. El model s'ha imposat per tot Catalunya: les catedrals (Lleida, Barcelona)... i és intrínsecament pervers. Efectivament, les campanes oscil·laven, però molt més lentes, i sota l'expert control dels campaners. Ara ho fan a tota velocitat i, a més, com no tenen contrapés, necessiten una estructura molt sòlida, instal·lada a l'interior de la torre. Les campanes, que es veien i es sentien, ara entren al campanar i en molts casos tanquen les finestres, per augmentar la ressonància,. Però no buscant la manera tradicional, sinó adduint

---

28 *Ezkila joaldia* - SAN ESTEBAN PARROKIA-ELIZAN OIARTZUN (EUSKADI) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=187>

29 *Repique y bandeo* - ARTAJONA (NAVARRA) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=1682>

30 *Toque de Solem* (YEPES) (1983) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=1001>

31 TROIANO CARRIL, *Xosé Repenique de campás SANTA MARÍA DE NEBRA* (PORTO DO SON) (2021) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=1986>

32 TIERRAS DE MIRANDA *Volteo de la campana "A Paula", catedral de Mondoñedo* <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=1388>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

que els antics posaven molt de contrapés per ignorància i per evitar esforços. De moment, la batalla sembla perduda, i posarem un terrible exemple. Les campanes de la catedral de Tarragona estaven parcialment mecanitzades amb motors continus, tot i que algunes són de principis del XIV. Fa pocs anys, i gràcies entre altres a l'existència d'una colla de campaners, i a les indicacions, sobre tot, d'un erudit en temes de campanes en particular i històrics en general, el Doctor SÁNCHEZ REAL, es van restaurar i reposar els jous de fusta.

Però a l'any següent, amb l'excusa de buscar el model original de campanar, es van llevar de les finestres, i com que no caben, sols tres o quatre van a mig vol i les altres fixes, i tot automatitzat... Ningú no va dir res... Ni tan sols la Confraria de Campaners Catalans, creada fa pocs anys, a partir de les Trobades de Campaners d'Os de Balaguer, un poblet de la Noguera, que ja està celebrant-les des de fa una dotzena llarga d'anys. Aquesta és la segona via: els campaners que queden, gent gran, es reuneix a Os, i fan, d'entrada un esmorzar; després i per rigorós ordre, un parell de tocs en el campanar, anunciats pels altaveus; passen després a la Missa dels Campaners, celebrada pel President de la Confraria i Rector d'Os, solen fer una Junta a continuació, en el mateix presbiteri de l'església, i després es van a dinar, amb més de vuit-centes persones (tantes o més que hi ha al poble), on es fa el lliurament de records als campaners assistents. Una cosa molt amable, que revela per una part que encara hi ha (cada any menys) campaners grans que toquen, i que són substituïts, poc a poc per sistemes alemanys. Com va passar no fa gaire anys a Balaguer, la capital de la comarca, amb antigues campanes tradicionals, que han deixat immobilitzades en el campanar, on han afegit "cinc bones campanes alemanyes" que no paren de tocar a mig vol per a qualsevol ocasió, en tocs tremendament regulars, avorrits i sense relació amb les múltiples combinacions tradicionals.

Sols Cervera³³ conserva – no sabem per quan de temps – els tocs tradicionals.

Els tocs catalans estan per estudiar, però en principi es basaven en les campanes oscil·lades i dutes a seure, i en repics, amb múltiples variants: així, a la Catedral de Barcelona deien *repic de campanes*, *senyal de misteri*, perquè no hi havia cap missatge associat; només movien i / o duïen a seure alguna de les onze campanes del campanar. Però en moltes comarques, com la Noguera, o en poblacions com Mataró, voltegen completament les campanes. Els qui no ho fan deien, no fa molt que *tocaven a la castellana* però ara han canviat l'expressió i duen que no toquen bé, que toquen *a la valenciana*...

En les Illes, de manera genèrica, les campanes oscil·laven, i eren dutes a seure com a Catalunya, tot i que sembla que en certes ocasions les voltejaven també... En les Pitiüses, però, sol haver una sola campana en el campanar, fixa, i tocada des de baix amb una corda lligada al batall. Suposem, que no ho sabem, que els diversos ritmes marcaran distints missatges... Sols la Catedral d'Eivissa té cinc campanes, en una estructura interna de fusta, com la Catedral de Mallorca, on els campaners tocaven amb cordes les campanes i les movien i les paraven boca per a dalt, fins i tot l'enorme *N'Aloi*, una campana de dos metres de diàmetre i que tocaven entre dotze homes. Així com la intervenció en Eivissa va permetre recuperar no sols els tocs antics sinó també els manuals (al menys esporàdicament) a Ciutat de Palma on hi ha el més ampli conjunt de campanes medievals conegut, amb cinc de 1315 aproximadament!) les darreres intervencions, dutes sense projecte concret, no han permès recuperar ni la sonoritat original ni els escassos tocs manuals.

Aragón

Començarem per una reflexió: la diferència entre com tocaven els campaners vells i com ho van simplificar els seus successors, al final de la tradició. El *Muerto*³⁴, en Cariñena, interpretat per José PINTANEL, el darrer campaner manual de la població, contrasta amb el variat i ric *El de muerto*³⁵ interpretat per son tio, Joaquín PINTANEL, de més de noranta anys, que trenca el ritme, improvisa, canvia els volums, sense deixar de transmetre el mateix esquema rítmic, sempre diferent.

Amb poques cordes, com ara tres, dues en una mà i una en l'altra, el toc de *Procesión*³⁶

33 GENERALITAT DE CATALUNYA *El toc de festa* CERVERA (CATALUNYA) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=81>

34 *Muerto* CARIÑENA (ARAGÓN) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=165>

35 *El de muerto* CARIÑENA (ARAGÓN) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=468>

36 *Procesión* BINÉFAR (ARAGÓN) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=407>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

un toc molt rítmic, i al mateix temps de tècnica ben simple.

Però encara amb una tècnica ben simple i una major complicació sonora, era el toc de *Hogueras*³⁷: dues cordes, la punta de cadascuna unida a un batall, eren suficients per fer sonar, amb molta gràcia, quatre campanes.

Probablement la tècnica més complexa per repicar, però molt efectiva, era la *araña* dels campaners de Huesca³⁸, que permetia repicar, un poc seguint el model d'Uncastillo, diverses campanes al mateix temps.

Per diversos motius, coneguem bé un gran nombre de campaners aragonesos. En principi, la manera tradicional de tocar les campanes és la contrària d'aquella que veurem en Andalusia: volteja la campana major, ubicada sovint en l'interior de la torre, mentre repiquen al ritme de la que gira la resta de les campanes; les menors amb les mans i les majors amb el peu. No obstant hi ha un parell de variants interessant: el vol alternat de dues campanes grans, que pot perllongar-se durant hores, de manera que la major no para i duu el ritme, mentre que cal aturar a cada volta la menor perquè sone exactament quan l'altra calla.

Pel que fa les campanes alternades, tenim el toc de Sin³⁹.

Hem trobat un altra variant, associada com és natural al territori d'una catedral: es tracta de la manera característica de diverses valls del bisbat de Jaca, com ara el Valle de Hecho, on solen haver-hi quatre campanes, de les quals la major i les dues menors estan fixes, i la mitjana pot voltejar, durant la festa o la processó, i no necessàriament mentre les altres repiquen. És el mateix que hi passava a la Catedral de Jaca, abans de la malaurada intervenció, que va posar les campanes en les finestres a l'estil *lancé*, sense truja, i pegant dalt de la boca.

Ací també diuen *bandear*, al volteig complet de la o les campanes. Mentre que els castellans entenen per aquesta paraula una oscil·lació, generalment associada als tocs de mort, els aragonesos (i també els de Navarra) designen amb el *bandeo* el que altres castellanoparlants anomenen *volteo*. De qualsevol manera el *repique* és una part bàsica dels tocs aragonesos: molt distint del replegat a Castilla. Usualment és el toc que anuncia, cada dissabte, que l'endemà és festa, o que senyala la missa del diumenge. Ara bé, si es una festa l'esquema és el següent: *repique - volanteo - repique*. Per a un campaner aragonès és impensable voltejar la campana (o les campanes) sense haver repicat prèviament i posterior.

Hem participat ja en dos o tres cursos de tocs de campanes a la manera aragonesa, però no sembla haver gran interès. per les campanes i els tocs tradicionals. Sols ens costen, actualment (2023) dues associacions de campaners, una en Salas Altas i un altra en Alloza.

Com a resultat d'aquests cursos i de les diverses investigacions, s'ha restaurat el conjunt de les campanes de la Catedral de Jaca, on s'han recuperat, mitjançant l'ordinador, els tocs històrics per a les cerimònies litúrgiques habituals del cicle anual.

També, i és molt més rellevant, es va restaurar el conjunt de les campanes de la Catedral de El Pilar de Zaragoza, que han retornat als finestrals, després de quasi quaranta anys d'estar penjades d'una estructura metàl·lica interior. Els Campaners de la Catedral de València vam poder interpretar un parell de vegades el *Repique de procesión*⁴⁰ en el Pilar.

Andalusia - Murcia

Estem en un altre món, i en un altra manera d'entendre les campanes, no tan allunyada de nosaltres, com explicarem tot seguit. Ací separen les campanes fixes, *campanas de badajo* de les campanes que voltegen, *campanas de volanteo*. El toc de festa per excel·lència consisteix en repicar molt ràpidament les campanes majors, mentre que les menors voltegen amb l'ajuda de cordes, en la major part de poblacions, encara que en alguns llocs voltegen a mans. Aquesta combinació seria impensable en terres valencianes, però és necessària en terres del sud, entre altres motius per què les campanes majors estan fixes a una biga.

---

37 Hogueras UNCASTILLO (ARAGÓN) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=226>

38 Redoble y toque de completas San Pedro el Viejo HUESCA (ARAGÓN) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=183>

39 Repique y baldeo de los patronos grandes SIN - TELLA-SIN (ARAGÓN) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=392>

40 Repique de procesión CATEDRAL DE EL PILAR - ZARAGOZA (ARAGÓN) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=179>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

Sovint es pugen a les campanes, quan estan voltejant, com fan sovint en Montilla⁴¹.

El més espectacular, practicat regularment, és quan aquells que voltegen amb cordes, s'enganxen a la campana en moviment i la paren des de dalt, és a dir per sobre de la campana, i ja en el carrer. Nosaltres pensàvem, en veure gravats del XIX, que es tractava d'una invenció dels viatgers romàntics, però el vídeo, gravat sense preparació, i dins del toc de festa normal (pas de la processó del Corpus per davant de la parròquia del Salvador de Sevilla⁴²) ens ho mostra per dos vegades.

Veurem finalment els *saltos* d'Utrera⁴³. El vídeo comença en homenatge a José PÉREZ CELA, qui era metge i el president dels *Campaneros de Utrera* qui en juny de 2005 va tenir un fatal accident tocant les campanes per al dia del Corpus. El volteig és anomenat *repique* en Còrdoba, perquè segons diuen les campanes sonen dues vegades, i per tant re-piquen. Diem que hi ha una certa relació amb els tocs valencians, perquè sembla demostrat que els vols de campanes, és a dir les campanes voltejades, foren introduïts per un dels arquebisbes de València de més llarga durada, el Patriarca Juan de Ribera, de Sevilla, que fou cap de l'església valentina durant uns quaranta-dos anys. En el seu pontificat la truja de la campana gran de la Catedral de València fou adobada per poder voltejar completament; fins aquell moment oscil·lava, tot i quedant parada boca per a dalt. Hem tingut l'immens honor de participar en els projectes i el seguiment de la restauració de les campanes de la Catedral de Sevilla (la torre de la Giralda) i de Murcia, encara en procés. En ambdós casos s'han recuperat els jous de fusta, instal·lant motors per a les campanes de voltejar i mecanismes per a les grans fixes que reproduïxen els tocs històrics i no dificulten els manuals.

Comunitat Valenciana

Sembla innegable que les campanes foren introduïdes pels cristians arran de la Conquesta. Ibn Al Abbar es queixa, al poc de temps de signar les capitulacions que la veu dels qui cridaven a l'oració ha estat substituïda per soroll de les campanes. Quanta pèrdua, diu. Nosaltres hem apuntat que segurament alguna d'eixes campanes pot ser la que es va restaurar fa un parell d'anys a la Catedral de València, i que s'utilitza, amb una trugeta a mig vol, per anunciar l'eixida de missa en Quaresma i en els Funerals.

També sembla innegable que els primes tocs de campanes consistien en campanes oscil·lades o repicades, i que al menys en el Campanar Nou de la Catedral, l'actual Torre del Micalet, cap a 1425, les campanes eren dutes a seure, en combinació amb repics. De fet, les primeres Consuetes o relacions de tocs ens eren incomprensibles fins que vérem la manera de tocar a Cervera, potser l'únic i l'últim lloc de Catalunya on toquen manualment les campanes. Però els tocs evolucionaren cap a una manera més pròpia, tot i mantenint les campanes oscil·lades i fins i tot parades per a certs repics cerimonials, com el Repic o els tocs de Dominica Morada, propis de Quaresma o de l'Advent.

Així, les campanes comencen a voltejar en València cap a finals del XVI, i no arriben a fer-ho a Segorbe fins a final del XVIII. El model catedralici s'estén per tot arreu, i ara no més es pensa en voltejar, revoltejar, volejar, tocar a vol... les campanes, encara que els repics siguen la manera més creativa, antiga i local de tocar.

Hem esmentat *el Repic*, i en els vídeos hi ha diverses d'interpretar-lo. Es tracta d'un toc cerimonial, de llargada variable, adaptada al ritual que cal acompanyar o anunciar, i que ve a durar uns 15 a 25 minuts. Anomenat de vegades també *Repic de Bendició*, perquè acompanya les petites processons, com la benedicció de rams, o les festes menors, és interpretat al llarg de tota la Comunitat. En alguns llocs s'ha ritualitzat tant, com a Algemesí, que es toca una sola vegada a l'any, la vespra de les festes, i l'anomenen, ves a saber per que, *el Repic de la Xirivia*. També es toca a Vila-real tots els dissabtes a poqueta nit, i l'anomenen *l'Ave Maria replicada*. També es tocava, amb variacions a Lliria, a Xàtiva, es toca a Ontinyent...

Es posen totes les cordes de manera que es pugen tocar totes les campanes fent un

---

41 PASIÓN POR MUNDA *Repicar de campanas en la parroquia de Santiago* MONTILLA (ANDALUCÍA) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=870>

42 *Repique del Día del Corpus* - El Salvador SEVILLA (ANDALUCÍA) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=9>

43 RIVAS, J. M. *Campaneros de Utrera* UTRERA (ANDALUCÍA) <http://campaners.com/php/v0g.php?numer=682>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

tranc, i després es sol repicar la campana menor, amb les altres, sovint de major a menor i tornen un altra volta a la major, tot farcit de trancs. Finalment es passen una darrere l'altra, es a dir toquen de dues en dues. Per a la complexitat de tècniques, el resultat és més bé pobre, ja que només sonen o bé dues campanes al mateix temps o bé totes, però el campaner no pot tocar tres o quatre o més com és el cas dels aragonesos.

Com la partitura està basada en un esquema, es pot interpretar en qualsevol campanar amb quatre o més campanes: cal seguir un ordre i fer els trancs amb les campanes de les quals es dispose, però sense fer-se més problemes. Els ritmes tenen una certa llibertat, de manera que es pot saber qui repica, i amb quantes ganes ho fa. És, per explicar-ho de certa manera, com una escala que cal pujar, un graó darrere l'altre, però en cada escaló hom pot fer el que sàpiga o vullga fer en eixe moment. La manera més cerimonial del repic, la de les festes grosses, estava basada en el mateix, però voltejant la campana major; aquest seria el toc més característic dels valencians, o si voleu la principal aportació dels valencians a la cultura mundial de les campanes. Normalment es segueix l'estructura del repic, però en algun moment la campana grossa comença a voltejar, mentre repica exclusivament la més aguda, i de temps en temps es fan trancs de totes, coincidint en una batallada de la que roda. Aquest toc anunciava les festes més grans, i es recupera poc a poc per les colles locals de campaners, de les quals parlarem més avant.

A La Comunitat Valenciana hi havia (i hi ha) campanes, campanetes i campanós. Els uns i els altres estan ubicats en llocs distints, tenen una sonoritat diversa i assenyalen coses diferents. Dit d'una altra manera. És normal que en una torre valenciana hi haja un parell de campanes o tres, de grandàries semblants i de notes molt pròximes, però diferenciades per a poder distingir-les. En una altra torre, o en una *espadanya* (que altres anomenen *campanar de cadireta*) hi ha una campaneta molt menor, que es toca sovint *a mig vol* per mitjà d'una llarga corda. Les primeres campanes es toquen, sovint des de la mateixa torre, encara que la major o un parell d'elles poden tindre una corda unida al batall i que arriba fins uns metres més avall, per als senyals diaris (oració, foc...).

La campaneta de tocar a missa estava millor ubicada, a vegades damunt de la sagristia, al mig de la teulada o fins i tot en la punta de la torre, i servia per a fer dos tipus de senyals: els tocs diaris, per a les *misses resades*, o els avisos als campaners, per exemple perquè toquen en el moment del *Gloria* o quan va a eixir la processó. Igualment, per senyalar la fi d'un toc: des de dalt no es pot saber quan ha acabat d'entrar al temple el sant o el difunt, i la campaneta de senyals, molt aguda, que sona per damunt i en mig de les altres, servia de senyal. El campanó es un timbre semiesfèric, sovint de ferro, amb una sonoritat molt diferent, i dedicat exclusivament per als tocs horaris.

Hi ha, sovint, quatre campanes, però no sempre és així. Hi hauria almenys tres models de conjunts de campanes a la Comunitat Valenciana: dos, quatre, cinc o més campanes.

- Dos campanes. Nota semblant (una segona o tercera de diferència). Pobles xicotets. Totes poden voltejar. És el model de molts pobles valencians. Per a les festes voltegen les dos i normalment *es toquen des de baix*.

- Tres campanes. Notes amb una segona o tercera de diferència; Usual en els pobles de certa importància; per a moltes festes es voltegen les dues menors i la gran ja es reserva per a certes solemnitats.

- Cinc o més campanes. Disposades una en cada finestra, la major orientada cap a la plaça. i si hi ha més de quatre, les menors disposades en unes bigues de fusta en la part alta de la sala, la moda de disposar dues campanes en una mateixa finestra, una damunt de l'altra, és relativament recent. La campana grossa es reserva per a quatre o cinc festes a l'any.

Reflexió final

Una darrera reflexió sobre la diversitat de tocs, sols en la península ibèrica, que no hem fet més que senyalar; hi ha moltes més variants de les que es poden veure en un curset. Malgrat la diversitat i les diferències de forma, els tocs transmetien missatges molt semblants, construint el temps, l'espai, la comunitat, la protecció del grup. Varia la forma, però no el contingut. Cada comunitat s'identificava amb els seus tocs, seguint aquell vell paradigma que els demès, especialment els del poble veí, no saben tocar, ni comunicar. I al mateix temps, segons el volum del grup, els tocs eren més o menys complexos, sense deixar de transmetre el mateix missatge. Diferència formal, similitud de continguts.

Les campanes: tocs en la societat tradicional

Les campanes van ser, durant segles, la manera més eficaç de comunicar missatges, de coordinar activitats i de protegir comunitats en la societat tradicional. Al contrari del que ocorre amb els actuals mitjans de comunicació de masses (ràdio, televisió, la pròpia Internet) no era necessari disposar d'aparells per a percebre el missatge. Tampoc era necessari tindre connectats els mecanismes sobre l'emissora precisa. El so de les campanes arribava, generalment, a tota la comunitat, i fins i tot més enllà, per a construir uns missatges sonors necessaris per al funcionament col·lectiu. Només els sords quedaven privats de la seua informació. Els sords i els forasters, ja que els tocs constituïen missatges comprensibles només en els límits de la pròpia comunitat. En conseqüència els propis tocs contribuïen a augmentar la solidaritat del grup, a construir una identitat diferenciada: "nosaltres toquem bé, ells (sobretot, els veïns) no saben tocar". En conseqüència, "les nostres campanes són bones, les millors; les altres són roïnes, però les del poble veí són les pitjors".

No obstant un traç diferenciava el campaner tradicional del seu col·lega actual, el periodista, i era la seua gran humilitat. El campaner sabia que amb els seus tocs podia despertar la comunitat, anunciar desgràcies o trencar els ritmes vitals. I no obstant no utilitzava el seu poder (aquest que ara anomenen el "quart poder") per als seus fins, sinó que es posava al servei de la comunitat, limitant-se sense necessitat de censura, per a complir amb "la seua santa obligació", és a dir la construcció de missatges que coordinaven, informant, les activitats del grup. Pel contrari, el campaner es sentia –i li ho feien sentir – que no era més que "un obrer que tira de la corda" o encara més, com deia un altre, en el seu poble era "l'última sardina del plat, la que ningú vol".

L'important no era, només, comunicar; també es tractava de no avorrir i de no avorrires, fent variacions, dins dels límits marcats pel missatge. O siga, comunicar sense avorrir, i al mateix temps sense arribar a desfigurar tant el toc que fóra incompreensible. Hem parlat, i seguirem fent-ho durant tot el curs, de "campaners". En realitat molts dels nostres informadors eren també, o fins i tot més, sagristans. El "campaner" (o "la" campanera, que de tot hi havia) era un professional exclusiu de les grans esglésies: catedrals, col·legiates, parròquies de les capitals; en els altres llocs el sagristà augmentava els seus escassos guanys amb els tocs de les campanes, que havia de compaginar amb els seus càntics i altres activitats rituals al servei de l'Església. Hem dit "guanys": en diners o en espècies, campaners i sagristans eren professionals pagats, a vegades amb un habitatge, amb blat o amb monedes, però sempre recompensats per la seua labor, sovint ingrata i poc reconeguda.

Els rellotges: el temps civil

Tocs religiosos i tocs civils

Des de la nostra visió actual sorgeix, immediata, la pregunta. Quins tocs de campanes són religiosos? Quins són civils?

La primera contestació és ben senzilla, però falsa: són religiosos els tocs de contingut o missatge religiós mentre que són civils els tocs de contingut civil. En realitat la resposta és falsa perquè la pregunta no és correcta. Nosaltres suposem, des de la nostra experiència actual, que hi havia una separació entre el religiós i el civil. No obstant eixa divisió tan absoluta no és donava en la societat tradicional.

Els tocs d'oració, que marcaven els parts de la jornada (alba, migdia, capvespre, tenien aquests dos aspectes: assenyalaven, amb una oració, el pas del temps. Els tocs de vespres de festa recordaven un calendari, basat sobre aspectes religiosos però amb evidents efectes civils (dia de descans laboral...).

Potser hi havia uns pocs tocs "civils purs", si és pot acceptar l'expressió. Una banda estaven els tocs del rellotge, per uns altres els senyals de contingut comunitari.

Els tocs de rellotge s'enfrontaven, com vorem a continuació, als tocs d'oració i de crida als actes litúrgics, ja que els uns i els altres és refereixen a dos maneres diferents (i fins i tot oposades) de mesurar el temps. Per això, sovint, les campanes del rellotge estaven ubicades en una altra torre, o en un altre lloc de la torre. És dóna la paradoxa que, amb escassetat excepcions, a La Comunitat Valenciana, igual que a la resta d'Espanya, no hi havia "torres

Tocs de campanes – Curset d'introducció

municipals”, és a dir campanars de titularitat municipal amb el només destí de ser empleades per a transmetre missatges de l'ajuntament, oposats d'alguna manera als missatges de l'església. Hem dit amb escasses, però cal dir notables excepcions.

No vull entrar en el fenomen bastant estès pel nord de la Comunitat Valenciana de creure que els campanars són municipals, encara que la major part dels seus tocs, per no dir tots, siguin religiosos. Des d'un punt de vista jurídic segurament són tots eclesials, tot i que molts ajuntaments conserven les claus i siguin responsables del seu manteniment. Diguem que són lloc d'encontre – i de vegades de fricció – entre el poder eclesial i el municipal.

Generalment, el rellotge es troba instal·lat en la mateixa torre de l'església, però sovint toca unes campanes diferents, les del rellotge, i el seu manteniment és municipal, arribant en alguns casos a fer una porta exterior de la torre, a banda de què permet accedir des del temple, per a marcar eixe doble caràcter religiós i civil, en qualsevol cas cívica de la torre.

Parlàvem de “tocs civils”, per anomenar-los d'algun mode. A banda dels tocs del rellotge estaven els senyals ciutadans. A La Comunitat Valenciana no hem trobat “tocs de consell”, o de crida municipal, com encara existeixen a Castilla, per bé que a Castelló, en teoria quan surt el Municipi baix masses ha de tocar la Campana Àngel, la de l'ajuntament. També hi ha – o hi havia, millor – tocs per regular la pujada de les aigües, no tant per almar, que aquesta és un altra cosa, sinó per marcar els canvis de tanda en els recs. Però ja no hem trobat tocs de pastos comuns, també castellans, o tocs contra les tronades, encara usuals a Castilla y León.

Els quadrants o rellotges de sol

Els quadrants solars⁴⁴, presents en la major part dels campanars, han sigut, durant segles, no sols l'eina general i col·lectiva de conèixer el pas del temps; també han sigut utilitzats per ajustar i posar en hora uns mecanismes que no sempre han funcionat de manera exacta. Per a l'elaboració dels quadrants solars calia fer complicats càlculs matemàtics, fruit d'un complex coneixement. Però els quadrants solars no són *rellotges* en el sentit estricte de la paraula: la seua vareta o gnòmon fa senzillament l'ombra del moviment del sol i assenjala, a traves de diverses marques calibrades, l'hora solar aproximada.

Un rellotge, pel contrari, comporta un o diversos mecanismes, moguts per la gravetat (rellotges de pesos) o per l'electricitat (motoritzats) que marquen el pas del temps de manera visual i sonora.

Els rellotges històrics i el temps oficial

Hem parlat de l'origen dels carillons, que apareixen com una reacció de les poblacions civils front al doble poder dels senyors i de l'església. En terres nostres, i amb totes les matisacions que vulguem, no s'arriba a eixe enfrontament físic, sinó que es celebren diverses concòrdies per ubicar les rellotges⁴⁵ en els mateixos campanars eclesials.

Potser l'exemple més documentat siga el del Campanar Nou de la Catedral de València. A finals del XIV en un moment d'efervescència creativa en la ciutat de València: decideixen fer noves muralles, noves portes de la ciutat, nous ponts, i un Campanar Nou, potser el doble d'alt que el Campanar Vell, ja desaparegut.

Llavors la Ciutat, nom històric de l'Ajuntament, arriba a una Concòrdia amb el Capítol de la Catedral, per utilitzar la summitat del Campanar (la part més alta, la terrassa) per disposar-hi una gran campana, que toque les hores *fins a les muralles i més enllà per mostrar la magnificència d'una ciutat tan il·lustre com aquesta*. Llavors, el campanar té dos nivells simbòlics i acústics: les campanes litúrgiques, que també marquen el ritme real de la ciutat, i la campana del rellotge, que anomenen Micalet, ubicada dalt, per a ser percutida exclusivament per tocar les hores, com certifica la Concòrdia. La Ciutat és patrona de la campana i del rellotge, la qual cosa vol dir que està obligada al seu manteniment, però es disposa que la campana serà utilitzada només per al toc de les hores. De fet, justament per utilitzar-la fora d'aquest ús regulat, quan la victòria de Lepanto contra el turc, la campana es trenca i cal refundre-la.

Més tard, i per continuar marcant el doble domini del campanar, per accedir a ell cal passar, tant des de la Catedral com des de la caseta del rellotge, per un pati, amb dues

44 Inventari de quadrants solars <http://campaners.com/php/quadrants.php>

45 Inventari de rellotges <http://campaners.com/php/rellotges.php>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

portes distintes, i a l'aire, de manera que cap de les dues institucions té privilegi sobre l'altra; per dir-ho en paraules planes, cap d'ells arriba al campanar a cobert; tots dos han de banyar-se el cap (si plou, es clar) per entrar-hi. El rellotge és tant de la Ciutat que quan aquesta decideix, cap a 1960, llevar la caseta que el conté (per *antiestètica*, diuen!), el Capítol només es preocupa de mecanitzar alguna de les campanes per tenir servei, ja que el darrer campaner tradicional acaba de tindre un accident i no tenen qui toque diàriament.

El rellotge seguirà inexistent, i el Micalet no tornarà a tocar fins a 1989, quan la Ciutat, de bell nou, dedique els fons necessaris per reposar un ordinador en compte del magnífic rellotge de forja perdut uns pocs anys abans. Els rellotges, quasi sempre de titularitat municipal, eren uns mecanismes costosos, de complex manteniment, però de llarga durada: cent, dos-cents anys, són la vida útil usual dels rellotges, si se'n té bona cura d'ells. Els rellotges històrics valencians eren, sobre tot, mecanismes per sonar les hores amb campanes; si hi havia alguna esfera, podia tindre (alguna encara la conserva) una sola agulla per marcar l'hora, i segons el desplaçament es sabia el temps aproximat, mentre que el so de les campanes regulava, de certa manera, la vida quotidiana.

Els rellotges antics, per motius tècnics, no repetien les hores, i sovint sols tocaven amb una campana: un cop a les mitges i l'hora sense repetició. No serà fins a molt entrat el segle XVIII que hi apareguen els pènduls, amb la qual cosa creix l'exactitud dels rellotges; abans tenien allò que s'anomena un *foliot*, una peça en forma de T majúscula, amb dos contrapesos als extrems que servien per controlar, mes o menys, el pas del temps. No sabem que existisca cap d'aquests rellotges, ni tan sols parat.

Hi ha una certa quantitat de rellotges de forja, probablement posteriors a l'invent del pèndul, i molts més d'industrials, la major part fora d'ús, substituïts per ordinadors. Els rellotges eren de corda manual – donar corda a un rellotge suposa pegar voltes a una roda, de manera que puge la corda amb contrapesos als extrems que fa moure els mecanismes. Hi havia cordes distintes per a cada una de les seccions o *trens* del rellotge: una per al moviment, imprescindible, que pot moure agulles o no. Un altra per al toc de les hores, distinta d'una tercera en el cas que el campanar tocara també els quarts.

Normalment eren els agutzils o els campaners els qui donaven corda al rellotge; els mecanismes més antics només tenien corda per a unes trenta hores, i aquests eren els més exactes, ja que eren posats en hora cada dia! En el Campanar de la Vila de Castelló, durant la restauració, aparegué un ferro tort, amb un forat calibrat amb una miqueta de plom, que vàrem reconèixer com un rellotge de sol, exclusivament per marcar les dotze (solars): era l'única manera que tenia el qui donava corda al rellotge per posar-lo en hora.

El rellotge, que era el marcador del temps oficial en la població, donava peu, a voltes, a sucoses anècdotes: com ara en un poble de l'Alacantí on disposaren en unes eleccions dels anys 1920 que, una volta havien votat *els nostres* feren avançar les agulles del rellotge ràpidament i quan tocaren les vuit – tot i que no eren encara les deu del matí solars – tancaren el col·legi electoral. El *pucherazo* fou legal, perquè el rellotge públic era, com indicava el seu nom, el constructor de l'hora oficial de la comunitat.

Conservació de rellotges

Amb l'aparició dels motors elèctrics es començà a plantejar la possibilitat de mecanitzar els rellotges monumentals, però tingueren la poca gràcia de destrossar els mecanismes per evitar de posar-hi tres motors: modificant el conjunt de rodes, amb un sol motor tot funcionava, però la maquinària quedava manipulada per sempre. Així i tot no resolien el problema majors d'aquests rellotges: la manca d'exactitud. Com que els materials metàl·lics estan subjectes a les dilatacions i contraccions pels canvis de temperatura, cosa la qual afecta molt especialment al pèndul, aquest s'acurta en hivern (el fred contrau els metalls) per la qual cosa s'avança el rellotge, tot i que si el fred és excessiu es congelen o al menys s'endureixen els lubricants del mecanisme, que poden arribar a aturar-lo. En l'estiu, pel contrari, tot es dilata, i amb el pèndul més llarg, corre més lent. Cal pensar que una diferència d'un parell de mil·límetres pot suposar un canvi de deu segons al dia, els quals si s'acumulen suposen cinc minuts al mes... El rellotger que donava corda cada dia – o cada setmana – no sols garantia el funcionament; també la precisió. Després d'haver-se gastat tants diners, resulta que el rellotge cada volta va pitjor, i la resposta sol ser un ordinador⁴⁶.

46 Inventari d'ordinadors <http://campaners.com/php/ordinadors.php>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

De vegades, per tractar de posar en valor un mecanisme, sovint industrial i no massa vell, es decideix baixar el rellotge i disposar-lo en un lloc públic, com ara l'entrada de l'Ajuntament. O també el baixen per dur-lo al *museu*, un magatzem municipal amb trastos històrics... Total que estem perdent aquest patrimoni industrial i històric, i sobre tot municipal.

Davant el mal menor de substituir el rellotge per un ordinador, la millor conservació consisteix en netejar el rellotge, cobrir-lo amb plàstics i deixar-lo on està. Qui sap si en un futur, amb més coneixement i interès pel patrimoni, es munta una associació cultural, posem per cas, que podria estar formada per quatre membres (i en els rellotges setmanals sols haurien de pujar una volta al mes) o per cinquanta i dos – i així una volta a l'any... o qualsevol fórmula semblant: d'eixa manera cadascú tindria la seua responsabilitat (i l'absència es notaria: com es riurien d'aquell que havia deixat passar el seu torn...). L'ordinador tot són avantatges... a l'hora de vendre'l. S'instal·la en un matí, no té manteniment, canvia automàticament l'hora, va al segon exacte gràcies a una antena connectada a un rellotge atòmic instal·lat a Alemanya (que modern tot açò!), s'hi poden programar no sols el moviment de les agulles o els tocs de campanes; també repics, vols automàtics, i fins i tot encendre i apagar la calefacció del temple... El que ometen de dir és que costa, més o menys la meitat d'un rellotge monumental mecànic, i que dura, com a molt uns deu anys... si no cau una bona tronada abans!

En la Catedral de València ja en portem tres en uns dotze anys; el primer va *caure* al mes, ja que un llamp se l'emportà per davant, destruint-lo completament. Afortunadament el teníem assegurat... Als huit anys ens digueren que era un model antic, que no hi havia recanvis, que el model actual era per a sempre, que tenia de tot... fins que en qualsevol moment tornen a repetir la mateixa història tecnològica... D'altra banda, el rellotge mecànic té una presència realment institucional – és una cosa un poc màgica, solemne, que val per a tota la vida...

Temps, espai i comunitat

Temps diari: un cicle que a vegades dura vint-i-quatre hores

Les campanes i els campanós tenen a veure amb la manera tradicional de mesurar el temps a la Comunitat Valenciana. Recordem que el rellotge és una màquina ingrata que no necessita saber si és de dia o de nit, estiu o hivern, per a marcar temps distints. Els tocs diguem de l'església (amb tots els matisos que hem dit abans) són molt més humans, o millor dit, molt més naturals. Estan basats en el mateix principi utilitzat pels romans: el "dia" (24 hores) té dos parts: "la jornada" (quan hi ha sol) i "la nit" (quan hi ha fosc). Durant la jornada, es viu i es treballa; les parts estan marcades pels diferents tocs de campanes. Durant la nit, excepte en cas inajornable d'extrema gravetat (alarma, foc) no es toquen les campanes, ni tan sols per a anunciar els morts més importants.

En conseqüència la jornada està emmarcada pel toc d'alba, que avisa del principi, ja que es toca a l'alba. El toc de migdia o d'Àngelus és l'únic exacte, ja que es toca a les dotze *de sol*, i aquesta referència és l'única externa que es pot conèixer sense *rellotges* o altres mecanismes artificials. El toc d'Ave Maria o del capvespre marca el moment de tornar a casa, mentre que un poc més tard sona *el toc de tancar les muralles* o *toc de queda*, que precedixen al *toc d'Ànimes* o de tancament total de muralles i de habitatges. Naturalment que els tocs varien d'un dia a un altre – dit amb el doble sentit, ja que s'adapten al ritme de la Naturalesa.

Hi havia un parell d'activitats religioses més, al matí i a la vesprada, que marcaven els moments intermedis: la *missa cantada* cap a les deu del matí, les *vespres* cap a les tres o quatre de la vesprada. Altres actes religiosos diaris (misses resades, rosaris, novenaris) eren assenyalats amb tocs menors o no s'anunciaven.

Aquesta dependència del sol, a causa de la limitació tecnològica, té una conseqüència lògica: els dies han de començar en un moment exacte, mesurable, és a dir *a les dotze de sol*. No ens estranya aquesta manera tan antiga de mesurar el temps: a pesar dels nostres rellotges digitals, les festes comencen *la vespra a les dotze*. A partir d'aquest moment ens comportem ja de manera diferent, *festiva*, com si ja fora (que és) l'endemà. Fins i tot, en alguns pobles amb el rellotge encara de corda manual, i de gestió per tant municipal, hem arribat a veure que paraven el seu mecanisme, de manera conscient, per a marcar, sense

Tocs de campanes – Curset d'introducció

saber-lo, que estaven en un altre temps, el temps de la festa.

Per tant el temps diari estava marcat pels tocs d'oració, al llarg de la jornada, i els tocs de la campaneta de tocar a missa que assenyalaven, exclusivament, actes litúrgics menors (com la missa *resada* o *de dia de labor*).

En les grans esglésies (Catedrals, Col·legiates, parròquies de ciutat) el matí es tallava amb el toc de crida a la missa major o cantada, i amb repics diferents segons la *classe* del dia. El mateix ocorria a la vesprada, és a dir cap a les tres (de sol), on les campanes cridaven a vespres, per a anunciar eixe rés comunitari que ja pertanyia, en conseqüència amb el que hem dit, l'endemà, com ja hem raonat en parlar de litúrgia.

Temps anual: diumenges, festius i grans festes

El cicle diari no era més que una adaptació a dos grans cicles, aquests dos relacionats entre si i sempre dependents dels ritmes naturals: el cicle setmanal i l'anyal. D'acord amb el que s'ha dit abans, la vespra dels diumenges es tocava anunciant la festa. També es recordava la vespra (i la data) dels dies de festa, amb almenys tres o quatre graduacions:

- diumenge
- festiu menor o de segona classe
- festiu major o de primera classe
- festiu extraordinari

En el primer cas repicaven les campanes; en el segon voltejava la menor o la mitjana, i per a la primera classe voltejava la campana major (Pasqua, Nadal, Pentecosta). En els casos extraordinaris (*Corpus Christi*, la festa del poble) tocaven totes les campanes segons el costum local: si hi havia dos campanes, aquestes podien tocar alternades; si hi havia tres o més anaven voltejant, però no començant i parant totes a la vegada com passa ara, sinó seguint estrictes normes locals, sovint distintes per cada festa.

La mesura del temps tradicional

Hem vist, per tant, que els tocs de campanes reflectien i construïen el temps de la comunitat. L'existència dels tocs marcava una forma diguem circular, repetida, de concebre el temps. D'altra banda, eixe temps *exacte* era el temps de la comunitat, el temps de la jornada, de la vida activa. Un dels indicis de canvi de mesurar el temps consisteix en el nombre de tocs per a cridar als actes, sobretot la missa dels diumenges. En pocs pobles queda ja la idea de fer un toc assenyalat, sovint un repic o un vol de campanes, un moment abans del començament i un altre molt més breu, sovint amb unes campanades de la campana major des de baix, per al moment de l'inici de l'acte. Associat als rellotges, és a dir a la concepció del temps regular, apareixen *els tres tocs*: mitja hora, un quart d'hora i a l'hora de començar, sense que, necessàriament coincidisca amb el principi de l'acte. Es tracta per tant de dos maneres diferents de concebre el temps.

Curiosament, amb les noves concepcions de temps i espai, *per no molestar* apareixen noves formes de tocar que semblen antigues. Al costat de casa nostra, a València, està la parròquia del Bon Pastor, on les campanes toquen amb ordinador. No més toquen ja per a la missa dels diumenges; per tant per a la dels dissabtes de vesprada també. Un repic d'una sola, una vintena de trancs i el vol de dues de les quatre campanes, amb diverses combinacions si és diumenge ordinari, Quaresma o Advent o festa menor. El toc es fa cinc minuts abans de l'hora i no hi ha més. Per a diari no toquen, i tampoc per a la *missa primera del diumenge*, a les nou del matí. Un sol toc, per tant, anuncia l'acte, i no tots els actes, marcant una manera més actual – i al mateix temps més antiga – de cridar a missa. Per a les escasses festes majors en compte del repic voltegen les quatre campanes. I no hi ha a penes un o dos tocs de mort a l'any ja que la gent ara sol fer el funeral en el tanatori en compte de la parròquia.

Tocs de mort: la comunitat reflectida

Els tocs de difunts eren tristos, no tant per la seua forma, sinó pel seu contingut: en alguns llocs eren més ràpids i creatius que els propis tocs de festa. El que els donava tristesa era la seua utilització, anunciant immediatament una defunció (encara es fa en els pobles xicotets) i marcant el temps de mort, és a dir tocant després del toc d'oració tres vegades al dia, mentre que el difunt romanguera sense soterrar.

Tocs de campanes – Curset d'introducció

Els tocs servien, sobretot, per a reproduir l'estructura comunitària: es tocava distint segons el sexe, l'edat i la categoria social, o siga més per a homes que per a dones, més per a adults que per a xiquets i més per a rics que per a pobres. Així era normal trobar dos classes d'albats per als xiquets batejats i que no havien pres la Comunió (que solien morir a dotzenes en els pitjors mesos de l'estiu) distingint o no el sexe. Havia després tres, quatre o fins i tot set classes de tocs de difunts: primera, segona, tercera... L'última classe es tocava molt ràpida, ja que era gratuïta, *per amor de Déu*. Però els tocs més importants eren per a les dignitats eclesials: Papa, Arquebisbe, Rector. Només el Rei era assimilat al Papa; als altres se'ls tocava com *civils*, distingint el sexe (generalment tres cops de diverses campanes o drancs per als homes, dos per a les dones) i, a vegades, la pertinença a una o una altra confraria, i per tant l'adscripció social. Preguntant una vegada a un campaner sobre els tocs de difunts i els de casaments contestava que no era costum tocar per als últims, ja que era un *assumpte privat*, mentre que la mort d'algú afectava a la comunitat. Tampoc hi havia costum a la Comunitat Valenciana tocar a bateigs, com en altres llocs.

Tocs de foc i de processó: la comunitat ubicada

Hi ha una sèrie de tocs que marquen territori, tant en els seus aspectes simbòlics, com simplement administratius. Per exemple hi havia tocs per senyalar l'entrada del bisbe al temple i especialment a la catedral; es tocava quan la màxima autoritat religiosa es desplaçava solemnement des del seu palau fins a la catedral, a penes uns metres. El toc no s'interpretava *sempre que el senyor bisbe passava per la plaça*, sinó només quan el prelat es dirigia a la catedral a celebrar alguna cerimònia important, és a dir un pontifical. Els tocs de processó acompanyen aquest acte comunitari, la principal característica dels quals és el desplaçament d'un grup al llarg d'un espai. Els tocs acompanyen, almenys, aquest ritual, indicant l'eixida i l'entrada de la part més important de la processó. Segons les tradicions, en alguns llocs només es toca en aquests moments més importants, mentre que en altres es toca durant tot el recorregut. Hi ha una solució intermèdia, molt significativa: no sols se volteja a l'eixida i l'entrada, sinó quan passa per llocs clau de la comunitat: a vegades els quatre angles que defineixen els punts cardinals i en altres ocasions com aquells llocs que es veuen des de la torre, i per tant des del lloc que ocupen els campaners.

Els diversos tocs podien arribar a combinar-se amb una altra torre, per a fer una espècie de concert múltiple, en algunes ocasions especials. Coneguem diversos casos segons la importància del mort, en la cultura tradicional de la ciutat de València. Així, si moria el rector de la parròquia, i com que les parròquies estaven *agermanades* de dues en dues, segons els moments del ritual començava la del mort o l'altra a tocar, mentre que la contrària *seguia* a la que devia començar abans. A més, cada una de les torres tocava de manera solitària quan el sagrat (el *Corpus*, la imatge sagrada) passava pel seu territori, però en les processons generals hi havia moments de *vol general* en el qual hi devien participar tots. Amb un matís important, *vol general* no vol dir que voltegen *totes* les campanes de la ciutat, sinó que volteja al menys alguna de les campanes de *tots els campanars*. Així, per seguir a la Catedral, en cas de festes principals, algunes parròquies per les quals no passava la processó general, *tocaven a seguir* alguna de les campanes mitjanies a l'inici, a la meitat i a la fi, sense fer-se més problemes, però seguint les indicacions de la torre major, que era la qui marcava els ritmes i els temps. En realitat es tractava de concerts totals, molt abans de la idea actual de fer *concerts de campanes*, molt espectaculars a l'hora de vendre'ls però de poc efecte sonor, perquè parteixen de conceptes que no tenen res a veure amb les possibilitats i les carències de l'instrument. De la mateixa manera, fins a l'aparició de la megafonia, que d'alguna manera ha substituït simbòlicament i a vegades de manera molt eficaç els antics tocs de campanes, els tocs de foc, de crema, d'incendi, no sols alertaven al grup perquè acudiren tots a defensar a la comunitat d'un perill imminent, sinó que indicaven el barri, el sector, o la parròquia on estava cremant quelcom. aquest senyal, sovint, es reforçava pels crits del propi campaner des de la torre.

Tocs de tempestats: la comunitat protegida

Els tocs de campanes transcendien la pròpia comunitat i la seua pròpia existència física. A vegades, les campanes beneïdes, servien no sols per a protegir el grup sinó per a allunyar els mals que pogueren aguar-li. Els tocs de tronades, sovint, tenien aquesta rara

Tocs de campanes – Curset d'introducció

virtut, no sols de desfer *els mals núvols*, sinó de manar-les a pobles veïns, i per tant rivals. El fenomen dels tocs de tempestats va evolucionar de manera diferent segons les distintes comunitats autònomes. Així, a la Comunitat Valenciana va desaparèixer pràcticament en el segle XVIII. A Catalunya és famós el plet que va haver-hi a principis del XX a Cassà de la Selva, entre l'església i l'ajuntament, pels tocs de tempestats: uns defenien la seua eficàcia com a acte religiós, mentre que altres l'intentaven prohibir com irracional i perillós (ja que més d'un campaner havia mort al caure-li un llamp mentre tocava contra el mal temps). El plet va arribar al Tribunal Suprem, que va publicar sentència, per la qual se li donava a l'ajuntament el dret a prohibir els tocs pel perill, però es considerava la titularitat exclusivament eclesial de les campanes, encara que hagueren sigut pagades pel Comú. En realitat el motiu de la denúncia no era tant el toc de tempestats, quant el dret de propietat i per tant d'ús d'unes campanes que encara tenien un fort impacte social.

Actualment queden restes entre nosaltres, fins i tot amb campanes mecanitzades. No fa tants anys es tocava la campana de la Mare de Déu del Do, la gran de les hores d'Alfagar, amb una corda lligada al batall que arribava fins al terra, per protegir la població de les tronades. I la gent, a casa, contestava amb unes campanetes menudes, fetes, deien, del mateix metall de la campana miraculosa.

I encara ara tiren al vol amb motor elèctric la campana de Sant Vicent de Paterna, refosa després de guerra, però que d'una o altra manera conserva les virtuts de la benedicció original, de manera que si toca a temps, no sols evita els llamps en el territori del poble sinó que l'envia a Manises, el poble veí...

I després va desaparèixer sense més. No obstant, en les terres de Castilla y León, i sobretot per Salamanca i Zamora, hi ha especialistes (que no són els sagristans ni els campaners, sinó gent que fa només eixe toc) i que cobren pel seu treball, ja que se suposa que protegeixen la comunitat de les males aigües, i sobretot del pedra. En aquestes terres els tocs segueixen vigents, tocats durant l'estiu per persones que ofereixen el seu treball i fan ofertes econòmiques perquè es concedisca al millor postor. Els pagaments es realitzen, ara en diners, per part dels sindicats agrícoles o pels propis llauradors.

Aprenentatge i pràctica

Campaners i sagristans: l'aprenentatge tradicional

Com ja hem dit, els campaners eren aquells especialistes de ciutats o de grans temples, dedicats exclusivament al toc de les campanes. En les parròquies dels pobles eren els sagristans els que interpretaven els tocs més difícils i plens de significat, com els repics o els tocs de difunt, mentre que altres que exigien un esforç major però menys especialitzat com els volteigs, eren interpretats pels mossos del lloc o altres voluntaris.

Aquests personatges eren, en molts llocs, els garants de la tradició, ja que romanien en el seu lloc pràcticament tota la vida, encara que no sempre heretaven ni transmetien als seus familiars aquests treballs, més vocacionals que una altra cosa. La majoria dels campaners entrevistats va aprendre de molt xics, amb deu o dotze anys, i va començar a pujar a la torre per l'afició que tenien. Van aprendre veient i sentint als majors, que a poc a poc els invitaven a tocar, agarrant-los les mans de manera que el xiquet, a poc a poc, s'anava habituant i aprenent el toc en la seua complexitat.

D'alguna manera els vídeos actuals compleixen el mateix paper: és el vell informador que repeteix una vegada i una altra, incansablement (això sí, sense les variacions que adornaven el seu treball i l'enriquien), els tocs perquè els nous campaners apreguen eixes melodies quasi perdudes.

Present i futur dels tocs a la Comunitat Valenciana

El present de les campanes a La Comunitat Valenciana és una realitat, impensable fa uns anys. Els processos de la segona restauració han sigut impulsats sovint pels grups de campaners, que s'han estès, en uns vint anys sobre tot pel Nord i pel Centre de la Comunitat. No hi ha cap colla de campaners al Sud, llevat que considerem als campaners de Caudete, aquella illa valenciana en mig de Castilla, que fou perduda per la batalla d'Almansa... I també a Castalla, que fins als 60 formava part de l'ampla arxidiòcesi valentina, la qual encara supera els límits provincials i arriba fins l'Alcoià, en terres alacantines.

Els grups de campaners

Els campaners antics, fins i tot el campaners i els seus ajudants, no constituïen una associació, en el sentit actual de la paraula. Eren un grup de treballadors, amb un cap de grup, el campaner titular, a les ordes de qui treballaven, el qual depenia econòmicament i jeràrquica dels responsables del temple (de vegades el rector, de vegades la Junta de Fàbrica). En tot cas un conjunt de professionals, remunerats, i sense cap consciència de transmissors de patrimoni ni portadors d'identitat ni res per l'estil. Uns obrers, en suma.

El grups de campaners suposen un canvi radical: un conjunt de persones, sovint poc motivades religiosament, que s'uneixen per practicar, conservar i difondre els tocs manuals de campanes. Els grups de campaners són, en la majoria dels casos, una associació cultural, de caràcter civil, amb l'organització corresponent, quotes, samarretes identificatives, assegurança en cas d'accidents i responsabilitat civil... I en pràcticament cap dels casos les persones que formen part cobren per tocar; al contrari, han de pagar les diverses quotes anuals.

El primer grup del qual tenim coneixement, en tota la península fou en realitat una *Agrupación Nacional de Amigos de las Campanas*⁴⁷ constituïda baix la *Campana Gorda* de Toledo en 1958, de la qual formaven part escriptors, periodistes, poetes, músics, professionals... però que tenien una visió diguem poètica o millor idealitzada de les campanes, en un moment en el qual hi havia campaners en actiu en totes les catedrals... i el campaner de Toledo no apareix en la foto!

El primer grup real de nous campaners es va constituir a Mataró, cap a 1983, i continuen encara tocant, cada dissabte el *Toc de Vigília* a les 14 hores, anunciant l'inici del diumenge... Grup el qual, per cert, està en procés de restaurar les seues campanes, però encara no constituït com associació cultural...

La primera associació cultural de la qual tenim coneixement, va ser els *Amigos de las Campanas de Segorbe*, campaners de la Catedral, constituïts formalment en 1984.

Els grups de campaners constituïen, possiblement, l'única solució de futur per a les campanes no sols a La Comunitat Valenciana. Es tracta d'associacions de voluntaris que empren el seu temps lliure no sols en la interpretació de tocs manuals de campanes, sinó que també conserven, investiguen, difonen i ensenyen. Hi ha diversos moviments d'eixe tipus a Espanya. Així, a Catalunya hi ha una reunió anual en Os de Balaguer, on acudeixen els campaners encara en actiu (cada vegada són menys) i interpreten cada un els seus tocs que els identifiquen i diferencien. Després hi ha diversos actes de comunitat, que acaben amb una multitudinària menjada, que duplica la població del xicotet poble, cada quart diumenge d'abril. Eixa reunió ha sigut l'origen de la Confraria de Campaners de Catalunya, una associació cultural que reuix tant als antics com als pocs campaners nous.

A Castilla y León les trobades són de manera ben diferent: hi ha concursos anuals de campaners, que congreguen a intèrprets de diverses províncies, i que competeixen per a guanyar el premi. El problema d'eixes lluites és que sempre hi ha un que gana i altres que perden, però suposa una manera de reconèixer en públic les habilitats d'un intèrpret. No obstant la comparació és difícil, perquè ja sabem que cada campaner té una forma, al mateix temps local i personal de tocar, que són difícils de calibrar, encara que a Castilla és més fàcil perquè el mode de repicar, que arriba fins Euskadi, és molt més uniforme que la varietat trobada a La Comunitat Valenciana. També apareixen les anomenades *Escuelas de Campaneros*, com la de Villavante⁴⁸, que posen mitjos per a la formació com a campaners dels xiquets i xiquetes del poble.

A Andalucía ja comença a haver-hi grups de campaners, com en Montilla i altres grans ciutats, que toquen de manera voluntària i conscient les seues campanes, sense oblidar Utrera, amb una llarga trajectòria d'exhibicionisme campaner.

A la Comunitat Valenciana les campanes es van electrificar, de manera sistemàtica, en els anys seixanta i setanta, i la pràctica totalitat dels campaners van ser substituït s per uns motors continus que impediien els tocs manuals i tampoc els reproduïen. Encara que en 1971

---

47 Agrupación Nacional de Amigos de las Campanas <http://campaners.com/php/fonedor.php?numer=1862>

48 Escuela de Campaneros de Villavante <http://campaners.com/php/campanar.php?numer=2768>

Tocs de campanes – Curset d'introducció

ja hi havia un grup de campaners de la torre del Patriarca, de València, no va ser fins a 1988 que es va començar a tocar de manera sistemàtica, tant en les Catedrals de Segorbe com en la de València, creant-se el Gremi de Campaners Valencians, que tractaven no sols de tocar, sinó de recuperar tocs, d'investigar campanes o de proposar restauracions.

El Gremi de Campaners Valencians va nàixer, sobretot, en ciutats i zones industrials, on les campanes havien sigut electrificades feia dècades. La reacció inicial va ser la recuperació d'una música comunitària, ja perduda, i que es podia tornar a crear, per mitjà de l'esforç personal. Generalment l'activitat del Gremi va ser de desmuntar els motors i altres mecanismes previs, convertint-los no en substituït del campaner sinó en el seu complement. Per exemple, a Massanassa, un poble del cinturó industrial de València, on tenien quatre campanes mecanitzades amb jou metàl·lic i motor continu, van instigar la restauració dels jous de fusta, i van reposar només tres motors per a les campanes, de manera que la major o toca manualment o no volteja. Els altres tres motors sobren per a fer un volteig sonat, en cas d'absència de gent, però el peculiar és que quan toquen a mà no utilitzen els motors per a reduir l'esforç.

Probablement el cas de la Catedral de València siga més espectacular: tenia sis campanes d'un total d'onze motoritzades en la torre en 1988, amb el seu motor continu i el seu jou metàl·lic, després de l'Expo de Sevilla en 1992 (on es van exposar sis campanes gòtiques, per a mostrar la més antiga música viva dels valencians) es va restaurar el conjunt i ja només queda una campana motoritzada per als tocs diaris, però aquest mecanisme no impedeix el toc manual en el seu moment. Les altres deu o toquen a mà o no toquen.

S'utilitzen diversos mitjans per a la difusió d'aquestes activitats tant a través de revistes internes com d'altres mitjans (entre els que destaca el calendari anual d'activitats, instal·lat al peu de la torre i de gran difusió) i de manera especial Internet, on hi ha la pàgina Web <http://campaners.com> des de 1996 (la prehistòria, en la xarxa de xarxes).

La passió per les campanes

La passió per les campanes dels valencians explica moltes coses. Per exemple que som la Comunitat Autònoma més motoritzada de tot l'Estat, i ja des dels seixanta. Per exemple que en molts pobles i ciutats ja s'està en la segona mecanització, reposant jous de fusta i nous motors d'impulsos, quan en molts altres llocs encara no van per la primera. Per exemple que la meitat – o més – de les campanes noves que es fan cada any per a tot l'Estat són per a nosaltres. Els forasters associen la nostra passió per les campanes a nostre presumpte amor genètic pel soroll i per la música, però no tenim una explicació sobre la importància que tenen les campanes, fins i tot hui, associades sobre tot als actes festius.

Els antics anomenaven *afició* a aquesta passió. De fet, quan es toquen les campanes a la Catedral de València, on sempre és possible assistir als tocs, hi ha moltes persones que al descobrir, sovint per casualitat, el soroll produït, es tiren enrere i no passen de la porta. Altres, però, queden atrets i procuren estar tot el temps del toc, per gaudir de la màgia de la música de les campanes que t'envolta completament. I uns pocs, queden tan enganxats que tornen i tornen moltes vegades més.

La mecanització de les campanes

L'electrificació massiva dels anys seixanta

En els anys seixanta, no obstant, la feina del campaner era molt poc considerada: tan poc que a penes els pagaven (no oblidem que era un professional, i que per tant vivia d'aquest treball, i que per tant calia pagar-li d'una o un altra manera, en diners o en espècies). Falta de pagament, falta de consideració social, varen motivar la desaparició d'un ofici, fins i tot, i en molts casos, per la substitució del campaner per motors.

Probablement la gran afició genèrica dels valencians per les campanes va justificar, en moments que era difícil de trobar campaners *ni pagant-los*, la intensa mecanització del més de 90% de les nostres campanes en pocs anys. Però és que se'ls pagava poc, per una banda, i el treball estava mal considerat, per l'altra; com anaven a trobar-ne, de campaners?

Hi ha una propaganda, en forma d'auca, de la empresa MANCLÚS, dels anys seixanta que oposa un campanar tradicional a un mecanitzat per ells:

Tocs de campanes – Curset d'introducció

*Gentes de tierras lejanas
observan muy despectivas
el volteo de Campanas.*

*Visitan la población
y a este otro Campanario
miran con expectación*

*Le digo, señor Concejal,
que este Pueblo no progresa,
y eso lo encuentro muy mal!*

*Oh, progreso de la Ciencia!
Volteo y Repique eléctricos
de una casa de solvencia*

*Aquel yugo de madera,
malo, sucio y anticuado,
es yugo bien terminado,
¡bien fundido de primera!*

*¡Qué bien mi Campana suena!
¡qué bien mi Reloj señala!
mi honradez con él se avala,
su calidad es muy buena.*

*Postulando en las Novenas
al Corazón de Jesús,
compra Campanas muy buenas
de la Fundición Manclús.*

*Manclús, con caja de mandos,
ahorra hombres y dinero,
los turistas admirados
dirán por el mundo entero.*

Els mecanismes del moment es presentaven com un nou començament: ja no *calia* tocar a la manera antiga, que estava *passada de moda* i vista de manera despectiva pels forasters. En realitat, calia canviar les truges de fusta, perquè la tecnologia del moment no havia descobert els motors d'impulsos, ni sabia adaptar els motors continus a les instal·lacions tradicionals. Els mecanismes de repicar eren extremadament lents (els primers feien un cop per segon, com a màxim, i els de voltejar frenaven i tiraven de la campana a cada volta. Amb el canvi de les instal·lacions canvià la sonoritat de les campanes, que ara semblaven més metàl·liques per reforçament dels parcials més alts, i per distorsió dels parcials més baixos, aquells que defineixen més les campanes, desviats a través del jou de ferro cap a la fàbrica de l'edifici.

No hi havia ordinadors – com qui diu no se n'havien inventat – i amb mecanismes electromecànics basats en rodes i interruptors era poc més que impossible de reproduir les cadències tradicionals dels repics. En alguns llocs, mitjançant costosos conjunts d'interruptors adossats a la campana, les podien tocar a mig vol per als morts, però tant la cadència com la velocitat no es podien modificar sense canviar la instal·lació (reductora, politges...). Fou així com els volteigs de campanes ocuparen el lloc dels antics repics. Les campanes majors, que en molts llocs a penes eren voltejades dos o tres vegades a l'any, passaren a ser l'única manera de tocar a missa. I diem tocar a missa, perquè els altres tocs, que ja *no eren necessaris* foren abandonats. En una carta al director d'un diari de la ciutat de València, es queixaven els nous veïns d'un edifici construït set pisos (!!!) per damunt del campanar de Santa Mònica, que es tocaven les campanes sense motiu, com per exemple el dia del Crist, el patró del carrer de Sagunt, a l'alba, l'únic toc de matí de l'any. Més o menys venia a dir que només tocaven per que era dia de festa gran, sense haver cap acte que anunciar (com si el dia de festa, en global, no fóra un fet digne de ser anunciat!).

Per aquest motiu, només es quedaren els tocs *necessaris*: els tocs de missa, ara ja establerts i fixats en tres, i els tocs de processó. Sovint, els de difunts desapareixien en una societat nova poc interessada per la mort, *con grave disgusto de los interesados* com afirmava una carta de resposta a l'anterior.

La desaparició dels senyals, com els d'oració d'ànimes, o el repic dels dissabtes, fou causada per un altra pèrdua: la des sagristans, que en moltes parròquies no sols de pobles, també urbanes, eren els mantenidors de les tradicions i dels costums. Si l'escolà, abans, vivia sovint en un edifici adossat al temple, i començava i acabava la jornada tocant les campanes d'oració, desapareixia, qui anava a ocupar-se'n? El rector? Fins i tot, davant la difícil conservació dels rellotges dels campanars, molts quedaren parats, les agulles marcant l'hora final de funcionament, i les campanes corresponents mortes.

La nova sensibilitat durant la restauració de campanars

Fou precís molts anys de silenci, moltes pèrdues, per què els tocs tradicionals recuperaren el seu valor, també diferencial. Les campanes no sols eren la veu del poble; eren la veu del meu poble, la meua manera d'expressar els sentiments més forts, com son la festa i el dol. I calia que tornaren a tocar de la nostra manera, diferenciada, respecte als demès i sobre tot respecte al poble veí, germans i enemics al mateix temps des de sempre. Hi havia alguna colla de campaners, però no era l'única alternativa possible; no totes les poblacions tenen la sensibilitat i la gent per poder tocar manualment les campanes. Calia una alternativa viable, i al mateix temps respectuosa amb el patrimoni sonor. I aquesta alternativa fou possible amb les noves tecnologies i un canvi radical d'actitud cap a les campanes.

En 1987 la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Generalitat Valenciana paralitza unes actuacions iniciades sense autorització en el campanar de San Lucas de Cheste. Allà, on hi havia originalment sis campanes foses en 1780 per Josep LLEONART, fonedor de València. Dues ja havien estat refoses en els anys 60, i s'havia modificat tota la instal·lació original, substituint els jous de fusta per altres de ferro de Roses. No s'havien motoritzat, encara, però ara aprofitaven el trencament d'una tercera campana de les antigues per refondre-la i posar motor a totes.

Es va proposar pel contrari, un projecte de restauració, que pretenia

- soldar la campana badada
- refer les dues que faltaven, harmonitzades respecte a les antigues
- reposar els jous de fusta
- posar motors d'impulsos, per fer automàticament els vols de campanes i electromalls per als repics
- els mecanismes no devien impedir els tocs manuals i devien reproduir els tocs tradicionals
- tot el conjunt devia estar manat per un ordinador

Les empreses locals consultades digueren que tots els punts eren impossibles. Després d'un llarg procés, però, es va presentar, en la mateixa població, en el context del VIII Congrés de Conservació de Béns Culturals el procés de restauració que inclouria tots els punts demanats. Fou necessari acudir, en aquell moment a diverses empreses, la major part d'elles forasteres, per fer-lo possible. Així, EIJSBOUTS, fonedors d'Asten, saberen reproduir els perfils de les campanes històriques i fer-ne dues noves.

A la mesa de presentació hi varen acudir cinc o sis fonedors i empreses d'Espanya – tots continuaven dient que no tenia trellat el treball fet i que a més era impossible de fer. Però a partir d'aquell moment tots començaren a fer el mateix. A hores d'ara tots posen ordinadors, tots envien alguna volta a soldar campanes, gairebé tots posen motors d'impulsos, i quan volen també truges de fusta. I fins i tot, en l'últim any (només!) els venedors i els compradors ja demanen campanes amb nota precisa... Hem assistit, participant en primera fila, a un canvi radical en la concepció d'aquest patrimoni. La prova és que estem conduint un curset per aprendre a tocar campanes, cosa impensable fa uns anys.

Els motors: unes i altres maneres de restaurar campanes

Hi ha, almenys, dos maneres de mecanitzar les campanes. Els motors més utilitzats fins ara eren els **continus**, també cridats "de rentadora": la campana gira de cop, a una velocitat uniforme, en un sentit únic, i no es pot tocar a mig vol ni regular el nombre de voltes. A més és impossible coordinar dos campanes perquè toquen alternades. Finalment, la qual cosa és pitjor: aquest sistema necessita la substitució dels accessoris sovint més antics que la pròpia campana, i així són arrancats, i moltes vegades abandonats en la mateixa torre, antics jous de fusta, que conferien una sonoritat especial, única.

Els **motors d'impulsos**, no obstant, utilitzen l'última tecnologia per a controlar la velocitat de volteig, la possible alternança i fins i tot el gir en un sentit o en un altre. Aquests mecanismes, dels quals hi ha ja més cinc-cents instal·lats a La Comunitat Valenciana, tenen un avantatge principal: s'adapten als antics jous de fusta, de manera que es preserva la sonoritat original. Tenen a més un altre avantatge excepcional: no sols reproduïxen els tocs tradicionals sinó que possibiliten els tocs manuals, sense haver de desmuntar ni llevar els mecanismes automàtics.

En els diversos projectes de restauració de campanes en què hem participat proposem

Tocs de campanes – Curset d'introducció

un model molt més obert i adequat a eixes diferències locals i eixos sons originals: d'una banda es tracta de recuperar en la seua integritat la sonoritat perduda (per mitjà de jous de fusta, ubicació al lloc d'origen, soldadura de campanes trencades perquè recuperen la seua veu trencada), d'altra banda d'interpretar per mitjà dels nous mecanismes, controlats per ordinador, els tocs tradicionals, ja que formen una part indissoluble de les campanes, de la torre, de les instal·lacions i de la història, i finalment els mecanismes no han d'impedir els tocs manuals.

No oblidem, en suma, que les campanes són l'únic instrument musical que conserva la seua veu a pesar dels segles transcorreguts, si i només si eixes campanes són instal·lades i tocades de la manera original. No deixa de ser impressionant que una campana de qualsevol època, però sobretot de les més remotes, sona sempre igual, transmetent eixa veu del passat única i irrepetible, i tan plena de sensacions i sentiments.

Conservació i pràctica de les campanes

Conservació d'instal·lacions

La gent no pensa en conservar les campanes, i creu que, una volta restaurades, cal tocar-les sense mesura, segons les seues necessitats. Però una campana que només volteja tres tocs d'un minut durant tot l'any (diguem per facilitar-ho, 360 dies) i que volteja a unes 30 voltes minut, velocitat bastant usual, suposa $30 \times 3 \times 360 = 32.400$ voltes any, és a dir 64.800 cops de batall (ometent, si va a impulsos, les oscil·lacions necessàries per posar en marxa i parar la campana, que suposen al menys un 10 % més). En menys de dos anys, un simple toc d'un minut significa més de 100.000 batallades sobre la campana; hi ha articulació, motor o coixinet que puga aguantar tanta activitat sense manteniment?.

Segurament caldria posar un comptador de voltes (o d'usos de l'electromall) que detinguera el mecanisme després d'un nombre calculat de voltes – diguem 50.000 per exemple, sense manteniment. Abans aquesta paraula no era coneguda en els campanars; era practicada. Els campaners eren els primers interessats, per la seua seguretat i per la seua responsabilitat, i quan sentien un soroll, paraven immediatament una campana. Ells tenien cura de cordes, de batalls, de revisar cada any els ferratges i d'engreixar els coixinets no sols per fatigar-se menys tocant, també per conservar millor les instal·lacions. Amb les mecanitzacions poden passar deu o quinze anys sense que ningú puge a revisar les instal·lacions, i de vegades passen coses com els batalls que cauen, les campanes que es despengen, o els motors que es cremen. Precisament aquesta falta de conservació és la responsable del trencament de nombroses campanes, ja que els batalls desajustats, les truges fluixes o les corretges massa tenses, forcen la campana, que acaba trencant-se

Tocs de campanes en instal·lacions tradicionals

Per tocar en instal·lacions tradicionals cal, primer, conèixer les tècniques de tocar. Repicar és més senzill, i no demana grans esforços; fins i tot es pot repicar amb campanes mig soltes. Cal revisar que el batall pegue en el seu punt; desconnectar les masses del rellotge per no coincidir amb el toc manual (un doble cop pot trencar la campana), i fixar-les d'alguna manera per què no es moguen d'un lloc a un altre, el que dificulta el repic. Voltejar és molt més delicat: no sols cal saber fer-ho; també cal revisar al menys tres coses de la campana:

- que tinga el batall ben lligat i que pegue en el seu punt
- que estiga ben ajustada a la truja, fent un sol cos
- que no hi hagen mecanismes externs (malls mecànics o elèctrics) que impedisquen el moviment de la campana o que, fins i tot puguen ser arrancats per aquest moviment.

I naturalment, una volta acabat de tocar cal deixar les coses com estaven. I si es possible, aprofitar per deixar més neta la sala de com estava.

Tocs de campanes en instal·lacions mecanitzades amb truges de ferro

En campanes mecanitzades amb truges de ferro i motors continus cal assegurar-se que ningú no va a tocar-les des de baix. Desgraciadament no solen tindre un interruptor extern a

Tocs de campanes – Curset d'introducció

la caixa elèctrica de la sala de campanes, i és **molt perillós** obrir-la per trobar l'interruptor intern, que casi sempre està, ja que dins hi ha corrent generalment trifàsica i sovint de 380V. Una volta assegurats que no van a tocar des del panell de control, ubicat generalment en la sagristia, cal llevar les corretges de les campanes, si es van a voltejar manualment. Això es fa fent palanca amb un tornavis de grans dimensions, i portant les corretges d'una a una mitjançant oscil·lacions de la campana. Cal tenir molt en compte de no pillar-se els dits. Les corretges només es lleven si fóra necessari, ja que per repicar la campana aquesta es mou sense parar, mentre que es queda totalment parada si manté les corretges (prova de l'enorme retenció del motor). Per repicar és usual de posar una punta de la corda al batall i l'altra al suport del motor de la campana d'enfront.

Després del toc, la part més desagradable (després del cansament) és tornar a posar les corretges, de nou d'una en una i movent la campana adequadament. Cal provar les campanes elèctricament una volta acabat, i si cal tensor un poc més les corretges. Naturalment s'han de deixar les coses com estaven abans de pujar i si és possible més netes.

Tocs de campanes en instal·lacions restaurades amb truges de fusta i motors d'impulsos

Les noves instal·lacions faciliten molt el toc manual. Per una banda totes han de tindre un interruptor d'emergència, ubicat en la sala de campanes, per desconnectar immediatament tots els mecanismes electromecànics.

Per altra banda els motors d'impulsos només frenen les campanes si estan en corrent – en aquell moment deixen les campanes en lloc. Per tant, una volta desconnectades elèctricament es poden voltejar les campanes sense més actuacions. Cal tenir molta cura de no posar les mans entre la cadena i les dents del motor (no seria el primer dit tallat!).

Es suposa que les instal·lacions estaran en bon estat. No obstant i abans de voltejar cal mirar si els batalls estan ben lligats i peguen en el seu punt i igualment si la campana i la truja formen un sol cos.

Per repicar cal posar les cordes com de costum, però probablement caldrà fixar les campanes, segurament lligant una corda a la ballesta (que preceptivament haurien de tindre) o a la truja: la campana fixa és una garantia de tocar bé. De cap manera es poden posar entrebancs entre la cadena i el motor per evitar el moviment, ja que es poden produir greus avaries.

Naturalment, en acabar, caldrà llevar totes les cordes i revisar que no es deixa cap objecte en el recorregut de les campanes. Finalment es reposarà l'interruptor.

Pot ocórrer que les agulles del rellotge es paren quan estan desconnectats els motor de la sala; no passa res, ja que en el moment de tornar a donar corrent al conjunt es tornarà a posar en hora. Recordem que la memòria no està en les agulles ni en el motor elèctric que hi ha darrere d'elles sinó en l'ordinador, i que aquest, sense corrent pot estar-se en alguns casos fins a 10 anys (!!!).

Com sempre s'ha de deixar la sala més neta que estava, i avisar al responsable (rector, alcalde...) de la instal·lació dels defectes que es pugen haver observat.

Estudi de tocs

Els tocs de campanes són un patrimoni immaterial de difícil conservació, ja que estan sovint basats en la memòria dels informants, i les referències escrites (sempre hi ha molt més del que pensàvem a l'inici de la investigació) es refereixen a informacions incompletes i presumiblement compartides. Per dir-ho d'un altra forma, es tracta de manuals per als qui ja coneixen els tocs; una espècie de recordatori.

Per altra banda hem de tornar a recordar que els tocs de campanes contenen infinites variacions locals, motivades per una sèrie de factors contradictoris: per una banda els tocs eren distints als del poble del costat, per buscar la diferència; per altra banda hi havia diferències personals entre els intèrprets, de manera que sentint les campanes es distingia qui les estava tocant. Però aquestes variacions, locals i personals, estaven subjectes a una partitura més o menys ampla però sempre limitada, ja que la finalitat dels tocs era comunicar, i per tant havien no podien anar-se'n massa de l'esquema per ser compresos. En últim extrem calia trobar l'equilibri entre la varietat per no avorrir, i la subjecció a la partitura

Tocs de campanes – Curset d'introducció

per comunicar.

Igualment les diferències entre localitats veïnes eren molt menors de les suposades (tot i que reals) ja que els tocs quedaven emmarcats en grans estils, probablement definits històricament en cada un dels bisbats. Cal per tant replegar les informacions tant i com deia Marcel MAUSS en la seua introducció a l'etnografia: de manera tan completa que altres puguen reproduir allò que els nostres informants ens han contat.

Metodologia de la investigació

Per als nostres treballs de camp hem seguit sempre que ha sigut possible, el procediment següent:

L'equip de treball ha estat format, de manera habitual, per dues persones, Francesc LLOP i Mari Carmen ÀLVARO, matrimoni. El fet de treballar dona i home permet replegar informacions que d'altra manera se n'escaparien: hi ha coses que no es diuen als homes o a les dones, però que si es diuen a una parella. El treball conjunt ha suposat, de sempre, una divisió de funcions, que permetia una major objectivitat. Si Francesc se n'encarregava de l'entrevista (que sempre fou gravada a la vista dels informants), Mari tenia en compte els aparells, sobre al vídeo, de manera que la gent no s'adreçava directament a la càmera, que oblidava, sinó a la persona que preguntava, aconseguint així una major objectivitat en les actuacions.

Primer hem tractat d'entrar en contacte, directament o indirecta amb el campaner, sagristà, o especialista en tocar les campanes. Al llarg del nostre treball de camp hem tingut algunes doloroses experiències per arribar pocs mesos després de la mort del campaner: ni la seua vídua, ni els fills ni els seus col·laboradors, sabien els tocs, tot i que eren els seus ajudants sense els quals el difunt no podia tocar: faltava el director, el qui sabia què fer, i qui ho havia de fer, per poder reconstruir els tocs locals. Un altre tema diferent es el reconeixement dels tocs: amb una gravació la gent pot interpretar-los, molts anys després de la mort del campaner o de la desaparició de les campanes, però els tocs no més es podran enregistrar amb els informants directes.

Respecte a l'entrevista hem procurat sempre entrevistar-los si fora possible a soles amb nosaltres dos. Altres investigadors suposen que entrevistant en conjunt als informants, aquests dirien més coses que quedarien contrastades pel grup. En la nostra experiència, pel contrari, sempre ha hagut una persona o dues que duen la iniciativa, reconduint les informacions dels demès. Preferim per tant entrevistat als informants d'un en un, i sempre com hem dit amb el magnetòfon aparent, després d'haver-ho dit a l'inici de l'entrevista. Al llarg de l'entrevista s'organitza la gravació dels tocs (sovint el campaner ja venia amb la llista preparada).

Per gravar els tocs cal unes actuacions prèvies: a més de l'autorització de les autoritats implicades (sovint ajuntament i parròquia) cal informar a la gent que es va a fer la gravació, per evitar una alarma social, a traves dels mitjans més adients (en un poble pot ser un bàndol municipal o en una ciutat un anunci en el diari).

Cal que hi haja el mínim de gent en la sala de campanes – si és possible el campaner i els seus ajudants exclusivament. Per a la gravació tant de vídeo com de so nosaltres hem preferit sempre fer-ho des de la mateixa sala per diverses raons: la primera és la qualitat d'imatge i de so, sempre més pures, amb la important limitació de la *saturació*, és a dir l'enregistrament distorsionat si no s'ha pogut regular el nivell d'entrada. Altres investigadors apunten que caldria enregistrar des del carrer, que és realment des d'on escolta la gent, però a banda dels sorolls estranys a les campanes, el so és molt més impur. També cal dir que quan es fa un enregistrament de música clàssica, posem per cas, tampoc es fa des del seient de l'espectador (i caldria fer innumerables còpies, tantes com llocs hi ha en una sala de concerts), sinó que es fa des d'un punt ideal, des d'on es replega, amb el so presumiblement més pur.

Per al vídeo nosaltres hem optat sempre per uns plànols llargs, amb un gran angular i amb el menor moviment de càmera, de manera que es replegue tota l'acció possible. No es tracta de "fer cinema", sinó de replegar unes tècniques, de la millor manera possible, per comprendre'ls i poder reproduir-los. Evidentment açò no és llenguatge cinematogràfic, però tampoc ho vol ser. Per dir-ho d'altra manera, a partir d'un plànol llarg, amb gran angular, es pot plantejar un enregistrament cinematogràfic, és a dir més artístic. El contrari no sempre és

Tocs de campanes – Curset d'introducció

possible: a partir d'una seqüència cinematogràfica, construïda a partir d'escenes repetides, difícilment es pot saber, des d'una manera objectiva i rigorosa, com es tocava en realitat. I si no, vegeu l'exemple que obri el vídeo que acompanya el curs: a partir del etno-clip hi ha una més que notable impressió sobre el toc de les campanes, però difícilment es pot reproduir un toc, fet d'innombrables trossets, units artísticament.

Les primeres replegues que vàrem fer eren en pel·lícula de 8 mm amb una forta limitació, la necessitat de llum i la duració de 3 minuts no més (sense excloure l'elevat cost així com el temps que passava entre l'enregistrament i la visió, i després afegir el so). Després, en 1981, gràcies a l'ajuda de BANCAIXA vam poder fer una sèrie de pel·lícules en 16 mm i blanc i negre sobre el campaner de Sant Valer de Russafa, l'últim campaner tradicional de la ciutat de València. Amb un cost molt elevat (pròxim al milió de pessetes de l'època), tot eren dificultats per poder replegar, de manera íntegra, els tocs i les tècniques d'Enrique MARTÍN DIEGO. Però calia encara parar cada deu minuts, i després fer filigranes tècniques per fer coincidir so i imatge.

Actualment, els vídeos permeten replegar directament un toc o una acció llarga, sense a penes inferir en ella, i amb un cost ridícul. Probablement l'única limitació, que és la conservació, estiga a punt de ser resolta amb el pas a noves tecnologies, especialment la conservació en CD i DVD. Però l'enregistrament de la imatge i el so, en suport vídeo, ha de ser completat en un enregistrament sonor de la major qualitat possible. Si primer calia treballar amb magnetòfons de bobina oberta, i després amb cassetes d'alta fidelitat, tots mecanismes pesats i grans, ara amb uns minúsculs equips amb mini CD es pot enregistrar, durant molt de temps, amb la major qualitat i sense distorsions.

El material audiovisual, que va ser fruit d'una primera paraula, ha de ser compartit per poder-lo comprendre millor. Així, en pràcticament tots els casos, passàrem immediatament el vídeo al campaner, tornant a prendre notes o gravar les seues reaccions i els seus comentaris davant uns tocs que no havia vist abans, en la pràctica totalitat dels casos, i que sovint tampoc havia escoltat "des de fora".

És a partir d'aquests materials parlats, enregistrats i escrits, que poguérem treballar per conèixer i compartir el coneixement dels tocs de campanes tradicionals.

Com complement a aquesta informació, en l'apèndix hi ha uns qüestionaris per entrevistar a un campaner. Es tracta, cal dir-ho, d'una ferramenta oberta: no cal que contesten totes les preguntes; és més important deixar-los parlar, per tractar de replegar el seu discurs, el seu ordre, la seua manera d'organitzar unes campanes, uns tocs i unes tècniques, que és el que finalment volem conèixer.

Estudi de campanes

Fitxes de campanes

Per poder protegir, difondre i utilitzar les campanes cal conèixer les seues característiques mínimes. aquestes serien el diàmetre (que orienta sobre el pes de la campana), les inscripcions (que orienten sobre el valor històric i cultural) i les instal·lacions.

Una fitxa mínima comprendria aquestes informacions: diàmetre de la campana, transcripció de les inscripcions i decoracions (un espill de ma és molt útil per poder llegir la part externa, en cas de campanes grans, o bé un pal de selfie per fer fotos de l'exterior; una fotografia que incloga tant la campana com la instal·lació (truja o jou, motors o altres mecanismes). Afegim una fitxa que valdrà per descriure amb més precisió tant la sala de campanes com la pròpia campana, i que figura en l'apèndix.

Anàlisi musical de campanes

La tecnologia actual permet analitzar el so produït per una campana i treure'n les notes parcials principals, a partir d'una gravació de qualitat d'una batallada tocada amb els propis accessoris de la campana. Una manera molt més acurada consisteix en provocar la campana amb un excitador, que és una espècie d'altaveu que en compte de membrana per produir sons té una agulla que oscil·la a una freqüència determinada i controlada. Posant l'agulla en les parts adients de la campana, i fent oscil·lar a la primera, entren en ressonància el bronze que comença a brunzir fins que en el moment d'entrar en ressonància per la freqüència exacta, es posa a ampliar el so de manera espectacular.

Aquesta segona tècnica demana uns aparells molt sofisticats i cars. Per utilitzar la primera tècnica cal igualment programes d'ordinador molt complexos, però ja es pot treballar en el laboratori, amb gravacions de la major qualitat possible, com ara de mini disc o de vídeo, aquesta a certa distància per no saturar els micròfons. Les gravacions amb casset són més complexos, ja que la major part dels aparells tenen control automàtic del so, i com que la batallada es produeix de cop el volum gravat no és el real. Per altra banda és possible que els cassetes tinguin distorsions per variacions imprevisibles de la velocitat (es tracta de mecanismes analògics i no digitals, i per tant de tracció variable), que poden fluctuar $\pm 15\%$. L'anàlisi de la campana és fàcil – tenint grans coneixements musicals – amb el programa Wavanal⁴⁹, de fàcil accés per Internet.

---

49 HIBBERT, Bill *The Wavanal Program* <https://www.hibberts.co.uk/wavanal/>

Fitxa per inventari de campanes i campanars

Campana		Campanar	
Municipi		Comunitat Autònoma	
Autor		Lloc construcció	Època
Diàmetre	Gruix boca	Altura	Pes aproximat
Epigrafia			
Tipus de truja		Conservació	
Mecanismes per tocar			
Accessibilitat		Condicions de seguretat	
Titularitat ☐ Església Catòlica ☐ Municipal ☐ Altres		☐ Instal·lació original ☐ Instal·lació modificada	
Valoració ☐ BIC (fins 1700) ☐ Inventari General (1701 a 1820) ☐ Interessant, cal documentar ☐ Sense interès, és suficient documentar			
Bibliografia			
Notes			
Autor fitxa			Data fitxa

Tocs de campanes – Curset d'introducció

Torre	Població
Comunitat Autònoma	
Època construcció i autors	
Materials construcció	
Descripció	
Grafit	
Conservació	
Nivell de protecció	
Intervencions	
Croquis de la torre i ubicació de campanes	
Rellotge	Matraques
Notes	
Autor fitxa	Data fitxa

Qüestionaris de campaners

A continuació hi han tres qüestionaris, per entrevistar campaners. Un primer, de contacte, un segon, més complet, i un tercer que segurament recull de manera completa el complex món dels campaners tradicionals. No obstant cal recordar que no es tracta de fer cap proselitisme ni "d'educar" a l'informant. Pel contrari, es tracta de replegar el seu coneixement. En conseqüència, els qüestionaris han de ser una referència, però la guia l'ha de marcar el propi entrevistat. És recomanable gravar-li les seues respostes, deixant clar des del principi aquesta voluntat de "replegar-ho de la forma més completa": per tant el magnetòfon, si és possible de petites dimensions, ha de quedar aparent durant tota l'entrevista. També és recomanable una conversa amb un sol informant, i si és possible sense espectadors: com és conegut, quan hi han diversos locutors, els qui parlen donen respostes "comuns", i no contenen la seua diversitat personal, què és la que tractem de replegar.

Qüestionari de contacte

Els tocs de campanes eren el medi més usual de comunicar a tota una població. La major part d'aquests tocs ha desaparegut, i molts campaners foren substituïts per motors. Cal localitzar aquests antics campaners i als seus ajudants per conèixer i recuperar aquest medi tradicional de comunicació. Se'ls podria preguntar:

- Toqueu les campanes? (Si no les toca més, per què?)
- Quins eren els tocs? Com toquen ara?

Qüestionari intermedi

Les campanes

- noms, característiques, fabricació, propietat
- ús general: per què serveixen les campanes i els tocs?

El campanar

- Posició, manera d'entrar, propietat (on està, de qui és?)
- posició de les campanes (cap a on miren)

Els tocs i la manera de tocar-los

- Col·locació de les cordes per als tocs
- Tocs de diari, de diumenge, de festa
- Tocs de processó
- Tocs extraordinaris (de festa, d'alarma)
- Tocar distint (toquen igual que en altres pobles?)

Els campaners

- Procés d'aprenentatge (com va aprendre? Per què?)
- Gent necessària per als tocs
- Altre treball del campaner i dels ajudants
- Pagament, preus, pagadors (qui paga? Quant? Quins tocs?)
- Abandonament de l'ofici (per què deixaren de tocar?)

Els receptors

- Interès i coneixement dels tocs (sabien els tocs?)
- Control i crítica (criticaven la manera de tocar?)

Present i futur de les campanes

- Campaner actual (qui toca ara?)
- Causes de l'electrificació (en el seu cas: per què posaren mecanismes?)
- Interpretació dels tocs antics (toquen ara com abans?)

Qüestionari complet

Aprenentatge

- Quin era el vostre treball, a banda de tocar les campanes?
- Quan va aprendre a tocar les campanes?
- Qui us va ensenyar?
- Hi havia una llista de tocs?
- Com els recordaven?
- Vàreu inventar-ne cap?

Tocs de campanes – Curset d'introducció

- Tocàveu de la mateixa manera que havíeu après?

El campanar

- On està el campanar?
- Per on s'hi entra?
- Qui és el propietari?

Les campanes

- Quantes campanes hi ha en el campanar?
- Com es diuen? (Noms populars i oficials)
- Per què?
- Han hagut sempre les mateixes campanes?
- Han estat sempre en el mateix lloc?
- És fàcil de trencar una campana?
- Sonen sempre igual?
- Quan es varen fer les campanes?
- Qui és el propietari?

Les tècniques

- Com voltegen les campanes?
- Comencen i acaben totes al mateix temps?
- Per a què es voltegen?
- Com toquen les campanes a mig vol?
- Per a què es toquen així?
- Com repiquen les campanes des del mateix campanar?
- I des de baix?
- Com cal posar les cordes per repicar?
- Com cal engreixar les campanes?
- Cal lligar els batalls?
- És perillós de tocar les campanes?
- Toquen aquestes campanes les hores? Qui se n'encarrega del rellotge?
- Quines són les obligacions del campaner?

Els tocs

- Quins son els tocs per a un dia ordinari o feiner?
- Qui els toca?
- I per a un diumenge?
- Qui els toca?
- Què cal tocar per a un dia de festa?
- Qui toca? o
- Què cal tocar per als morts?
- Qui toca?
- Són tots els tocs de morts semblants?
- Hi ha tocs d'agonia?
- Hi ha tocs de dur la Comunió als malalts?
- Hi ha altres tocs? (Sermó, dejuni, Rogatives, confraries...)
- Com cal tocar per a un foc?
- I per als perduts?
- Hi han tocs de crida o avís (Consell, ramat...)
- Toquen tot l'any a les mateixes hores?
- Cal tocar el mateix per a totes les festes ?
- Hi ha cap dia en el qual no es toquen les campanes?
- Què s'hi fa?
- Com toquen per una processó?
- Es pot avisar d'un campanar a un altre o d'un a un altre poble?
- Hi ha tocs de tronades o altres mals?
- Hi ha tocs per curar?

Els campaners

- Quanta gent cal per tocar bé les campanes?
- Quin era el seu altre treball?
- Com tocaven si hi havia poca gent?

Tocs de campanes – Curset d'introducció

- Hi pujaven dones per tocar?
- I gent d'alguna confraria?
- I els quintos?
- Hi havia tocs per mostrar valentia o destresa?
- Per què hi pujava la gent a tocar?
- Menjaven o bevien junts?
- Anaven a altres pobles a tocar?
- Hi venien de fora a tocar?

El control econòmic i social

- Pagaven per tocar?
- Quant?
- Qui llogava els campaners?
- Sentien els tocs i després els criticaven?
- Hi havia multes per tocar mal?

La consideració dels tocs i dels campaners

- Coneixia la gent els tocs?
- Els hi agradava sentir-los?
- Que pensaven els capellans dels campaners?
- I la gent?
- Què és tocar campanes: un treball, un ofici, un negoci, un esport, un art, una afició... ?
- Tocaven diferent en els altres pobles?
- Es fa música amb les campanes?

El canvi

- Per què ja no toqueu les campanes?
- Hi haveu ensenyat a algú els tocs?
- Per què?
- Per què hi han posat mecanismes a les campanes?
- Sonen igual?
- Es poden tocar els tocs antics?
- Toquen ara més o menys que abans?
- Per què?

Altres usos

- Adornaven les campanes amb rams, flors, cintes...
- Hi havia cap cançó, frase feta, acudit sobre les campanes? I sobre els tocs?
- Han gravat els tocs?
- Han fet fotos o pel·lícules?
- Han fet articles en periòdics o llibres sobre el campaner, els tocs o les campanes?
- Creeu que val la pena de replegar aquestes coses?
- Seguiran tocant les campanes el dia de demà?
- S'atreveix a tornar a tocar?